

КРАЇНЬСЬКА ІДЕЯ

ІСТОРИЧНИЙ
НАРИС

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН І ПОЛІТОЛОГІЇ

КИЇВ • 1995

У монографії здійснено першу в історіографії спробу дослідити українську національну ідею від зародження до початку ХХ ст. — часу перетворення її на систему цілісних наукових поглядів і концепцій. Аналізуються фактори, що зумовлювали той чи інший рівень української суспільно-політичної думки, місце і роль у ній національної ідеї на різних етапах історичного поступу українського етносу.

Для науковців, студентів вузів, усіх, хто цікавиться історією суспільно-політичної думки в Україні.

А в т о р и

В. Ф. СОЛДАТЕНКО (керівник),
В. П. КРИЖАНІВСЬКИЙ, **Ю. А. ЛЕВЕНЕЦЬ**,
Л. П. НАГОРНА, **І. Г. САМАРЦЕВ**,
Ю. В. СИВОЛОБ, **М. В. ТОМЕНКО**

Затверджено до друку вченою радою
Інституту національних відносин
і політології НАН України

Редакція видань
історично-культурної спадщини
України

Редактор *К. І. Савенок*

у 0503020902-041 12-95
221-95

ISBN 5-12-003964-2

© **В. Ф. Солдатенко** (керівник),
В. П. Крижанівський, **Ю. А. Левенець**,
Л. П. Нагорна, **І. Г. Самарцев**,
Ю. В. Сиволоб, **М. В. Томенко**, 1995

ВСТУП

Історіографічні нотатки

Останнім часом дедалі частіше в суспільствознавстві вживаються поняття «національна ідея», «слов'янська ідея», «російська ідея», «українська ідея» тощо. Проте різні автори по-різному тлумачать їх, зовсім не однаково уявляють собі суть явищ, що ними позначаються.

Щоправда, у дослідженні російської і слов'янської ідей існує певна історіографічна традиція, чи не найяскравіше уособлена іменами В.Соловйова і М.Бердяєва¹. З'ясуванню цих феноменів величезну увагу приділяють сучасні вчені, публіцисти Росії. Зокрема, вийшов друком збірник праць відомих російських мислителів «Русская идея» (М., 1992). Важко назвати сучасний російський суспільствознавчий, та навіть і художній, журнал, який би так чи інакше не звертався до проблематики, пов'язаної з російською ідеєю². Те саме спостерігається і в політичній періодиці. І було б, очевидно, наївним, недалекоглядним пояснювати це лише якоюсь важкозбагненою модою, чиєюсь примхою. Скоріше тут виявляються латентний суспільний інтерес, глибинні внутрішні настрої, потяг до певних світоглядних самоутверджень.

Що ж до української ідеї, то тут серйозного доробку немає. Це і природно, адже сама постановка такої проблеми завжди лякала «єдинонеділимських» можновладців, що вбачали в будь-якому зверненні до українських національних сюжетів лише рецидиви націоналізму, загрозу примарному статус-кво.

Усе ж і в українській історіографії з'явилися перші публікації, в яких робляться спроби визначити основні підходи, параметри проблеми, дослідити окремі її аспекти³.

Спираючись на наявний теоретичний доробок, вважаємо за доцільне виходити передусім із сучасного розуміння національної ідеї. Його суть полягає у визначенні мети існування етнічної спільноти (від емоційних тлумачень до науково обгрунтованих), з'ясуванні її історичного призначення, виробленні системи ціннісних орієнтацій (із врахуванням як загальнолюдських прин-

ципів і уявлень, так і специфічних, притаманних кожному окремому соціуму), а також комплексу стійких прагнень, уподобань (як усвідомлених, так і рефлексорних), визначенні свого місця серед інших народів. Тобто в національній ідеї концентруються відповіді на найскладніші питання: задля чого живе нація, як вона реалізує себе в оточенні інших спільнот?

Національна ідея є продуктом історичного розвитку, дії величезної кількості різноманітних факторів. Вона не існує поза історичним часом, не вічна і не народжується в одну мить. А народившись, живе складним життям, чутливо реагуючи на всілякі суспільні зміни, часом навіть на незначні, ледве помітні зміни. Вона розвивається, збагачується, поглиблюється, вдосконалюється в процесі суспільного поступу. Нерідко їй доводиться виборювати право на визнання в нелегкому суперництві з іншими світоглядними орієнтаціями, філософськими концепціями.

При визначенні підходів до дослідження конкретної, української ідеї важливо розглянути передусім еволюцію української історичної думки, оскільки вже перше звернення до неї незаперечно переконує в тому, що виникнення української ідеї, первісних її елементів починалося саме з осмислення етносом свого минулого і слугувало найістотнішою, найнадійнішою основою дальших теоретичних побудов. Це, однак, не применшує значення філософських, духовних, в їх числі релігійних, а також мовознавчих, етнографічних та інших зрізів проблеми.

Отже, зважаючи на гносеологію самого явища, розмову про нього найдоцільніше починати з розгляду традиції освоєння національної історії. Такий підхід важливий ще й тому, що в своєму концентрованому вигляді національна ідея втілюється у творчості теоретиків, ідеологів і узагальнено, комплексно відбивається знову ж таки в літературі про них, тобто в історичних працях. Тим часом протягом десятиріч у радянській історіографії настільки тенденційно оцінювались здобутки українських істориків, що вона не може бути серйозною основою для вирішення поставленої проблеми. Все це зумовлює необхідність у спеціальному історіографічному сюжеті як відправному у дослідженні української ідеї.

Згідно з принципом історизму розвиток української історичної думки як першооснови національної ідеї, її визначального чинника і водночас органічного компонента може розглядатись у двоплановому вимірі. По-перше, з погляду внутрішньої логіки розвитку самої науки, тобто як емпірично видимий ланцюг історіографічних шкіл і течій, що змінювали одна одну з плином часу. Це уможливить створення свого роду хронологічної сітки координат, яка методично фіксуватиме накопичення знань і появу нових ідей. По-друге, із зовнішнього, так би мовити, невидимого боку, тобто як процес, зумовлений системними зв'язками історіографії з певним

типом культури, зокрема з її світоглядним змістом. Це дасть змогу виявити причини виникнення на історіографічній арені тієї чи іншої школи, оригінального дослідника, їхній зв'язок із загальним розвитком суспільства.

Крім того, неабияку роль відіграє і проблемно-хронологічний підхід, згідно з яким праці групуються за певними проблемами, їх дослідженістю та узагальненістю.

Класифікація історіографічних пошуків дає можливість наочніше уявити складність і суперечливість процесу пізнання істини, предметніше зрозуміти еволюцію української історіографії, як і будь-якої іншої національної історичної школи, від міфологізованого сприйняття світу до вироблення раціональної історичної свідомості.

Як специфічна форма свідомості людини, історична свідомість передбачає наявність у історика гносеологічної «установки» щодо вихідних для нього питань: про головне і другорядне в предметі вивчення; про відношення історичної пам'яті до дійсності, у ній віддзеркаленої, тобто врешті-решт про концепцію істини. Тут тісно переплітаються наукові й моральні засади. Історична свідомість у розвинутій формі соціальної рефлексії суспільного індивідууму — це найвища духовна і етична цінність людини, оскільки перш ніж навчитися розрізняти добро і зло вона має усвідомити себе як людину суспільну, перш ніж сформулювати для себе моральні правила має зв'язати себе з історією, тобто історично себе ідентифікувати.

Більш-менш упевнено можна стверджувати, що для представників українського етносу цей процес розпочався наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Причому еволюція від міфологізованого і дискурсивного мислення до раціональних його форм обійняла усю першу половину XIX ст.

У працях кінця XVIII ст. історики-аматори спиралися головним чином на легенди, історичні пісні та перекази українського народу. Безумовно, в центрі уваги стояли козацькі часи. Як слушно зазначив Д. Дорошенко, «героїчна козацька доба, що найшла собі блискучий апотеоз в українській народній поезії, давала особливо багату поживу для романтичної творчості. Козаччина настільки заповонила уми дослідників української минушини, що закрила була собою все: і старий князівський період, і литовську добу, і розвиток інших, ніж козацтво, суспільних станів, взагалі всі інші прояви історичного життя. Козаччина, як витвір українського народного духу, як уособлення вільнолюбних ідеалів, козачина, що іще була така свіжа в пам'яті народу й жила в його тисячних піснях і переказах, овіяна всіма чарами поезії, на довгий час полонила увагу дослідників української історії, стала змістом усіх їхніх розвідок і поклала глибокий відпечаток на весь розвиток української історичної думки»⁴.

Г. Покас, П. Симоновський, В. Рубан, О. Рігельман, М. Антоновський, Я. Маркович⁵, інші автори прагнули зберегти, закріпити пам'ять про козацькі часи. У їхніх працях закарбувався автономістський дух недавньої гетьманської доби, домінувала думка про те, що славетне минуле спонукає Україну до національного відродження.

Розгром українського автономізму і загальний наступ реакції в Росії після Великої французької революції кардинально змінили напрями роботи дослідників у галузі української історії. Міркування про українство, його прояви трансформуються в площину етнографізму. Незважаючи на залучення нових матеріалів, спроби проведення професійної історичної експертизи, використання порівняльних методів, синтетичні праці з історії України початку XIX ст. зазнали значних політичних впливів. Так, М. Карамзін, С. Соловйов, а за ними і Д. Бантиш-Каменський, М. Маркевич⁶ та інші зводили українську ідею передусім до прагнення українців воз'єднатися з Росією і відновити єдину державу, розвалену монголо-татарами Київську Русь. Щоправда, йшлося вже про об'єднання навколо Москви.

Публікація «Історії Русів» не внесла істотних змін у підходи істориків. І Д. Бантиш-Каменський, і М. Маркевич активно вводили у свої праці міфологізовані тексти «Історії Русів». Однак її провідна ідея — право українського народу на боротьбу за волю і незалежність — залишилася невикористаною.

Більший вплив «Історія Русів» справила на засновників Кирило-Мефодіївського товариства — М. Костомарова, М. Гулака і В. Білозерського, а також на їхніх духовних натхненників П. Куліша та Т. Шевченка. Завдяки професійній діяльності М. Костомарова і П. Куліша в українській історіографії відбувалася раціоналізація наукового пошуку. Українська національна ідея набувала не лише етнографічного і романтизованого забарвлення, а й політичного. Значною мірою це сталося внаслідок запровадженої спеціалізації історичних досліджень. Так, М. Костомаров пише політичний маніфест Кирило-Мефодіївського товариства — «Книгу буття українського народу», не полишаючи водночас роботу над історією України. Відштовхуючись від праць істориків початку століття, він уперше розглядає українську національну ідею, спроби її втілення в життя не стільки через призму діяльності окремих гетьманів, скільки і насамперед як рух народних мас проти гноблення і поневолення. Однак, зважаючи на складні обставини свого життя, політичні переслідування, М. Костомаров змушений був уникати диспутів на сторінках наукових праць. Можна сказати, що М. Костомаров лише започаткував, а можливо, навіть позначив народницький напрям в українській історіографії національної ідеї. Покараний за участь у Кирило-Мефодіївському товаристві, М. Костомаров надалі значно звузив тлумачення українського питання

взагалі, звівши його до проблеми збереження культури народу. Так само чинили і його учні — В. Антонович, П. Житецький та ін. Причому виходили вони з концепції єдиних коренів української і російської культур.

Народжувалися й інші підходи. Ще 1857 р. М. Максимович зробив одну з перших спроб протиставити свій погляд висновкам офіційної російської історіографії. У його статті «О мнимом запустении Украины в нашествие Батые» йшлося про хибність теорії М. Погодіна, за якою після навали Батия автохтонне (великоруське) населення відкотилося на північ, а землі Київщини зайняли слов'яни із західноукраїнських теренів. За рядками статті проглядалася думка М. Максимовича про паралельність розвитку українського і російського етносів, навіть про їхню певну відрубність. Учений практично вперше в українській науці виступив у ролі історіографа, виявляючи оригінальне, відмінне від існуючого бачення минулого.

Закордонні праці М. Драгоманова, попри всю їхню суперечливість, владно заявили про появу нового напрямку в українській історіографії національної ідеї. Значна частина його творів присвячена розвитку української історичної і громадсько-політичної думки. Учений розробив схему становлення історичної свідомості українства, яку з певними доповненнями прийняв М. Грушевський. Гадаємо, що здійснена М. Драгомановим робота по систематизації здобутків українських інтелектуальних сил значною мірою вписується в логіку спостережень одного з найвизначніших істориків нашого століття М. Блока. «Покоління останніх десятиріч XIX ст. і перших років XX ст., — зазначав він, — жили немовби зачаровані негнучкою, воістину кантівською схемою світу і природничих наук. Поширюючи цю чудодійну схему на всю сукупність духовних багатств, вони вважали, що справжня наука має приводити шляхом невідпорних доказів до незаперечних істин, сформульованих у вигляді законів»⁷.

Справді, вихований на західноєвропейських наукових традиціях, М. Драгоманов уособлював якісно новий рівень вченого-суспільствознавця і розробляв відмінні від попередніх підходи до української історії, проблем українства. Він першим усвідомив, що за романтизованою, «рожевою» історією України проглядалися цілком реальні політичні чинники українського питання. Ідеї Кирило-Мефодіївського товариства набули у нього національно-радикального забарвлення. М. Драгоманов позитивно оцінював творчість істориків кінця XVIII — початку XIX ст. Розглядаючи процес накопичення знань як об'єктивний і поступальний, доводив глибоку зумовленість появи Кирило-Мефодіївського товариства, його ідей. Він настійно повторював, що М. Костомаров у своїх ранніх працях здійснив справу, варту найвищої наукової оцінки: «звів до купи нитки історії Київської Русі і України козацької». Це

підвело історичний фундамент під уявлення про неперервність історичного розвитку України, а також давало незаперечні аргументи стосовно права на національне самовизначення в майбутньому. З тим більшою гіркотою, а інколи й обуренням він писав про те, що прибічники костомаровського напрямку не лише не розвинули політичної програми 40-х років, а й дедалі звужували її, аж до цілковитої відмови від неї.

М. Драгоманов критикував також П. Куліша за його нехтування козацькими традиціями, нещадно розвінчував російську і польську історіографію, які не визнавали прав українського народу на самостійне життя. Він палко закликав українських науковців і громадських діячів звернути увагу на соціальний аспект українського питання, розглядати його в контексті загальних європейських тенденцій. І дуже сучасно звучать його слова: «...необразованість — це тепер одна з відмін власне українолюбних кружків у Росії. Хоч я й живу на чужині, а все-таки доводиться мені бачити декого з молодих українолюбців, скінчивших уже науки, діставати від них листи з думками й запитами про різні наукові й громадські речі, і я, навіть привикший до не дуже високого стану просвіти по провінціях російських, часто просто дивуюсь, до якого ступеня теперішнім українолюбцям не звісні елементарні речі про культурно-громадські справи серед європейських народів»⁸.

М. Драгоманов інколи не зважав на жорсткі політичні умови царської Росії, які обмежували дослідницьку, а тим більше громадсько-діяльність української інтелігенції.

Тим часом представники історичної школи В. Антоновича, демонстративно відмежувавшись від політичних питань, своїми дослідженнями створювали фактологічне підґрунтя для філософії української ідеї. Це було дуже важливо, оскільки наприкінці ХІХ ст. почали формуватися два генеральні напрями тлумачення української ідеї та історичних шляхів її розвитку: національно-демократичний (згодом національно-державницький) і національно-радикальний. На чолі першого став М. Грушевський. Під впливом М. Драгоманова та В. Антоновича він рішуче відкинув традиційну позицію російської історичної школи, згідно з якою не визнавалася самостійна схема українського історичного процесу.

В основу свого погляду на розвиток української ідеї М. Грушевський поклав концепцію Кирило-Мефодіївського товариства, доповнивши її тогочасним розумінням влади трудового народу: «Я був вихований в строгих традиціях радикального українського народництва, яке вело свою ідеологію від кирило-мефодіївських братчиків і твердо стояло на тому, що в конфліктах народу і влади вина лежить на стороні влади, бо інтерес трудового народу — се найвищий закон власної громадської організації, і коли в державі сьому трудовому народу не добре, се його право обрахуватися з нею»⁹.

З кінця XIX ст. прибічники історичної школи В. Антоновича особливу увагу звертають на біографічний та історіографічний жанри, які слугували для додаткового підтвердження суджень про відрубність історії України, давали змогу спеціально зосереджуватись на дослідженні української думки. Одну з перших таких праць під назвою «К истории малорусской историографии» (1894), опубліковану в журналі «Киевская старина», написав М. Василенко. М. Грушевський надрукував статтю «Развитие украинских изучаний» (1914). В. Антоновичу присвятили свої статті С. Томашевський та М. Грушевський.

Концепція національно-демократичного напрямку остаточно була сформульована у записці М. Грушевського до Російської Академії наук «Звичайна схема «русской історії» й справа раціонального укладу історії східного слов'янства». Надрукована 1904 р. в «Сборнике статей по славяноведению», вона набула широкого розголосу. М. Грушевський категорично стверджував, що Київська держава утворила володимиро-суздальську державність. Згодом історичні шляхи українського народу проходили через галицько-волинську державність, пізніше — через литовсько-українську і загубилися в тенетах Речі Посполитої. Причому М. Грушевський під українською ідеєю розумів увесь обсяг економічних, соціальних, політичних і духовних проблем. Діяльність представників української культури, гетьманів, широких народних мас і вождів учений розглядав з позиції збереження цілісності українського етносу. Саме тому він досить байдуже ставився до загальноєвропейського федералізму М. Драгоманова. М. Грушевський вважав, що українська суспільна думка упродовж віків і особливо у XIX ст. виробила найбільш прийнятний шлях відновлення традицій Данила Галицького, Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, кирило-мефодіївців.

Погляди М. Грушевського тривалий час домінували серед поміркованої української інтелігенції. Істотні зміни в національно-демократичному напрямі історіографії відбулися під впливом революції 1917 — 1920 рр., а згодом і еміграції. Центрами української еміграції стали Прага, Варшава, Берлін, частково Париж. Прибічники М. Грушевського згрупувалися в Українському вільному університеті у Празі. Тут викладали, зокрема, Д. Дорошенко, Д. Антонович, В. Кубійович, Д. Чижевський. В Українській господарській академії в Подебрадах до професорського складу увійшли Б. Мартос, В. Старосольський, В. Біднов та ін. За провідний теоретичний постулат вони обрали національно-державницький напрям. Однак, на відміну від М. Грушевського, на першому плані у них були не інтереси народу, його прагнення до федералістичної держави, а боротьба за суверенну незалежну Українську державу.

Історичне підґрунтя під теоретичні побудови С. Дністрянського,

В. Старосольського, О. Бочковського підвів Д. Дорошенко. Автор «Нарису з історії України» у 2-х томах, «Історії України», «Огляду української історіографії», він, зберігаючи в цілому оцінки, що їх давали провідні українські діячі і дослідники XIX ст. народницькому напрямку в історіографії, акцентував на головному: наскільки діяльність того чи іншого вченого, політика, громадського діяча була корисною для відновлення незалежної самостійної держави. Так, в оцінці М. Костомарова він зайняв більш жорстку позицію, ніж М. Драгоманов. Д. Дорошенко вважав, що великою хибкою засновника Кирило-Мефодіївського товариства була недооцінка українських державних діячів, у тому числі й Б. Хмельницького. «З погляду ясности державної національної традиції, — зазначав Дорошенко, — історіографія Костомарова була кроком назад у порівнянні хоча б з «Історією Русів»... З погляду розвитку української національної свідомості вона принесла певну шкоду, затемнивши ту ясну традицію державної відрубності, яка держалася ще в представниках української історіографії початку XIX ст.»¹⁰

Представники даного напрямку, що під час революції 1917 — 1920 рр. були соціалістами, тепер відмежовувалися від народних рухів. Зокрема, Д. Дорошенко та С. Дністрянський доводили, що в «народницькому напрямі XIX ст. політичні ідеали і стремління до відбудови власної держави, культурно-національні змагання — все це відступало на задній план перед інтересом до проявів революційних прагнень народних мас, без огляду на те, чи ці прагнення звертались проти чужої влади й допомагали загальнонаціональній справі, чи проти своїх же провідників і тим цю справу послаблювали і руйнували»¹¹. Безумовно, в цих думках відчувається гіркота політичних поразок доби української революції.

Так під впливом головним чином Д. Дорошенка в еміграції сформувалася історична школа національно-державницького напрямку. Серед найвідоміших її представників слід відзначити І. Лисяка-Рудницького. У Празі 1945 р. він захистив дисертацію, присвячену М. Драгоманову. До речі, постать М. Драгоманова дуже цікавила представників школи Д. Дорошенка як альтернатива напрямку Костомарова — Грушевського. Їхнє ставлення до Драгоманова характеризує позиція Н. Полонської-Василенко: «Драгоманов виступав проти переоцінювання національного питання; українство, на його думку, повинно було бути соціалістичним, і він настоював на союзі з соціалістичними російськими течіями»¹². Безумовно, тут маємо справу із значною примітивізацією поглядів М. Драгоманова, не подоланою і до сьогодні в зарубіжній історіографії.

Після другої світової війни осередки еміграції перемістилися головним чином до Вінніпега і Нью-Йорка. Тут значних зусиль до вивчення становлення української національної ідеї доклав О. Ог-

доблин. Його праці, присвячені Переяславській раді, «Історії Русів», І. Мазепі, книга «Люди старої України» пропагують традиційний національно-державницький підхід.

У сучасній Україні найбільшого поширення набула праця О. Субтельного «Україна: історія», в якій національно-державницький підхід Д. Дорошенка досить оригінально доповнюється дослідницькими традиціями М. Грушевського. Слід сказати, що на сьогодні це найвпливовіша тенденція в українській історичній науці.

Не можна не згадати ще одну працю, яка належить до національно-державницького напрямку. І хоч вона була написана ще 1918 р., до наукового обігу в Україні залучається лише зараз. Йдеться про дослідження Ю. Охримовича «Розвиток української національно-політичної думки (Від початку XIX століття до Михайла Драгоманова)». Уперше вона вийшла друком у Львові 1922 р. і є в цілому досить вдалою спробою розглянути головні тенденції української суспільної думки. Вражають вивіреність, чіткість національно-політичних орієнтирів книги. Безумовно, вона вплинула на становлення істориків національно-державницького напрямку.

Таким чином, напрям, започаткований М. Костомаровим і М. Грушевським, увібравши деякі ідеї М. Драгоманова, пройшов складну еволюцію. Він існує зараз в українському суспільстві як розуміння певними штатами шляхів формування історичної свідомості українців.

Поряд з цим існує і більш радикальне бачення розвитку української ідеї. Свої витoki воно веде від М. Міхновського, його відомої брошури «Самостійна Україна». Тут були сформульовані базові ідеї національно-радикального напрямку. На відміну від представників народницького і національно-державницького напрямів, яких хвилювали споконвічно людські питання «хто я?» або «хто ми?», М. Міхновський і його прибічники в категоричній формі ставили питання «чим ми гірші за інших?» і «що маємо робити?».

Вочевидь, що такі настрої можуть бути притаманні етносу, котрий не спромігся відстояти свою державність. Тому ідея державності набуває абсолютних масштабів, а мислення людей політизується до крайнощів. Для М. Міхновського виявився зайвим філософський потенціал української ідеї, напрацьований у XIX ст. Месіанство, християнська мораль і слов'янофільство кирило-мефодіївців, глибокі дослідження історії українського народу, його зв'язків з іншими народами, європоцентризм і демократизм М. Драгоманова були незрозумілими і несприйнятними для теоретика націонал-радикалів. Представники цього напрямку були виховані на міфологізованій історії козащини, вирваних із цілісної програми, примітивізованих гаслах Кирило-Мефодіївського товариства, бунтарських мотивах поезії Т. Шевченка. Можна стверджувати, що у своєму сприйнятті історії розвитку української національної ідеї вони повернулися до рівня розуміння істориків кінця XVIII ст.

Прагнення українського народу в «Самостійній Україні» зведені до єдиної думки: «Через увесь час свого історичного існування нація наша з найбільшими зусиллями пильнує вилитися у форму держави самостійної і незалежної. Коли навіть поминути удільні часи, де окремі галузі нашої нації складали окремі держави, то перед нами виникає і литовсько-руське князівство, де геній нашого народу був культурним фактором, і найголовніше галицько-руське королівство, спробунок злучити до купи усі галузі нашого народу в одній суцільній державі, спробунок, повторений далеко пізніше Богданом Хмельницьким і ще раз Іваном Мазепою». Українофіли із своєю народністю, на думку М. Міхновського, надали українофільству «характер недоношеної розумом етнографічної теорії»¹³. Цілий пласт української культури було викинуто за борт. Історія української національної ідеї набувала максимальної суб'єктивності. Свідомі борці мали за будь-яку ціну, передусім силою, відновити державність України.

М. Міхновський на прикладі діячів XVI — XIX ст. виробив для наступників концепцію «національної вартості» інтелігенції: «На очах історії сильна, освічена і культурна інтелігенція України прийняла в XVI і XVII віках польську національність, і усі оті Четвертинські, Чорторійські, Вишневецькі та Тимкевичи — плоть від плоті нашої і кість від костей наших! Тоді сильним та могутнім замахом український народ породив нову інтелігенцію. Ця друга прийняла російську національність протягом XVIII і XIX в. І всі оті Безбородьки, Прокоповичи, Яворські, Прощинські, всі оті Гоголі, Гнідичи, Потапенки, Короленки і «їм же ність числа» — усі вони наша кров. Народ знову лишився інтелігенції»¹⁴. М. Міхновський не зміг зрозуміти, що процеси, які відбувалися у XIX ст., спричинювали відокремлення України як суб'єкта історичного процесу, з відповідно суверенними соціально-економічними, політичними і духовними запитами. І це був об'єктивно необхідний і невід'ємний від української історії процес.

Нетривкі з наукового погляду побудови М. Міхновського породили консервативно-державницький напрям В. Липинського і теорію «інтегрального націоналізму» Д. Донцова.

Представники консервативно-державницького напрямку В. Липинський, С. Томашевський, В. Кучабський та інші розглядали історію національної думки виключно з прагматичної позиції — обґрунтування власних теоретичних уявлень про майбутнє України. Особливого значення цьому питанню надавав В. Липинський. 1920 р. вийшла його книга «Україна на переломі. Замітки до історії Українського державного будівництва в XVII столітті». Сама назва говорить про те, що в центрі уваги автора були війна під проводом Б. Хмельницького і, безумовно, особа самого гетьмана.

У програмній праці «Листи до братів-хліборобів» В. Липинський поєднав свою історичну концепцію з футурологічними завданнями

українського народу. «Наша нація, — писав він, — якщо вона має стати нацією, мусить перейти через стадію персоніфікації свого містичного ірраціонального, стихійного почуття національної індивідуальності в особі репрезентуючого цю національну індивідуальність Голови своєї національної держави. Ми досі не розвинулися в націю через те, що знищили свою козацьку монархію»¹⁵. Діяльність Б. Хмельницького та інших гетьманів України В. Липинський розглядав у двох планах: як вони розбудовували державу і що зробили для зміцнення української шляхетсько-дворянської верстви. З погляду монархічно-елітарної теорії його не цікавила спадщина української історичної і суспільно-політичної думки. С. Томашевський досліджував із цих же позицій монархічні традиції Галицько-Волинської Русі. Історично-політичні погляди В. Липинського і його прибічників багато в чому не витримали випробування часом. Вони залишаються в доробку українських ідей як специфічний прояв гіперболізації в історіографії.

Водночас заслуговує на увагу оцінка В. Липинським течії, яка теж називала своїм духовним батьком М. Міхновського. Йдеться про «інтегральний націоналізм» Д. Донцова, який зараз прагнуть реанімувати певні політичні сили. У листі до Б. Шемета від 2 грудня 1925 р. В. Липинський писав: «Культурні коріння України в народі українським не глибше від коренів Русі, і коли почати грати на почуттях, на емоціях, на «національній вірі», то на Україні переможе завжди «Союз руссаго народа», а не «Союз українського народу». Шовінізм український, який є націоналізмом на моду лавочників (жидівське гасло: «свій до свого») і на моду живучих од віттарів «національної віри» інтелігентів, доведе політичну ідею України до загибелі, бо ані дійсні бакалейщики, ані до чогось здатні інтелігенти на Україні шовінізмом українським не захопляться. У нас він буде репрезентований завжди типами Донцових і тому подібних озлоблених і егоцентричних (закоханих у собі) людей, які своєю безсилою злобою все творче, життєздатне на Україні від України відганятимуть»¹⁶.

В. Липинський досить різко висловився про ірраціоналізм і міфологізм мислення Д. Донцова. Найяскравіше це виявилось у працях, присвячених історії державницької думки: «Історія розвитку української державної ідеї» (1917), «Похід Карла на Україну» (1918), «Мазепа і мазепинство» (1919), «Українська державна думка і Європа» (1919) та ін. Д. Донцов розглядав «правду прадідів великих» як боротьбу за чистоту «української раси». До оцінки історичних діячів і провідників української національної ідеї він застосовував критерій «донцовського типу». На думку В. Мороза, сучасного дослідника Д. Донцова, «у принципі тут маємо на увазі українця, що поклав в основу світобачення принцип волюнтаризму»¹⁷. «Волюнтаризмові» Д. Донцова «відповідали» Б. Хмельницький, І. Мазепа, Т. Шевченко. З тих самих причин він

відмовляв у позитивній ролі в історії українських ідей Г. Скороді, історикам XIX ст., діячам Кирило-Мефодіївського товариства, М. Драгоманову.

Ю. Липа, ще один представник «інтегрального націоналізму», звинувачував теоретиків XIX ст. в пораженстві. Він так характеризував ідеї патріархів українського відродження: «Костомаровське триєдинство, прекраснодушє Куліша, демолібералізм, врешті, безнадійний бастардизм тепер не мають значення. Бо всі вони були втечею, неприйманням, частинним чи цілковитим, України. Тепер неможливо приймати організму України навіть для чужинців. Кожне таке інтелігентське неприйняття занадто виразно виглядає на духовні лінощі. Взагалі, тепер ніяка теорія пораженства, укрита чи явна, не допоможе маскуванню українцеві особистого безсилля... Здається, розквіт інтелектуалістського пораженства закінчився. В кожному разі бачимо на попередній добі, як глибоко може зайти фізичне й моральне пораженство всередині раси, і то в часах «якнайсильніших, якнайбагатших з погляду матеріального»¹⁸.

Історія Організації українських націоналістів довела, якими згубними для української національної ідеї, для української справи є нехтування традиціями демократизму. Тим прикріше чути сьогодні у виступах В. Мороза, Ю. Шухевича відлуння «інтегрального націоналізму» 30-х років. І, мабуть, мав рацію колишній соратник Д. Донцова Є. Маланюк, коли, перебуваючи в еміграції, в цьому, за його висловом, антракті української історичної драми, сказав: «Можє, найважливішим з наших завдань як національної спільноти було, є і буде пізнати себе»¹⁹.

Слід згадати ще про один напрям, який окремою сторінкою входить до історії української національної ідеї. Цей напрям склався за часів радянської влади в Україні. Важко, мабуть, просто неможливо визначити його як якусь цілісність. Історична наука налічує тут кілька етапів. З погляду теоретичної схеми української історії і, звісно, української національної ідеї можна виділити два: 1920 — кінець 20-х років та 30-ті — кінець 80-х років.

На першому етапі в радянській Україні досить жваво розвивалася історична наука. З еміграції повернувся М. Грушевський. В Академії наук і на кафедрах вузів працювали визначні українські фахівці з давньої та нової історії України: В. Щербина, Д. Багалій, М. Василенко, О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, Л. Окіншевич, М. Слабченко, Д. Яворницький та ін. Ясна річ, що практично одразу ж після встановлення радянської влади розпочалася попервах невидима, а потім і відкрита боротьба між марксистсько-ленінським жорстким соціально-економічним детермінізмом і традиційною школою українських істориків. Слід зазначити, що останні розглядали історію розвитку української національної ідеї в світлі концепції М. Грушевського. Саме так були написані праці Д. Багалія «Нарис української історіографії» (1923), Х. Титова «Ста-

ра вища освіта в Київській Україні» (1924), А. Яковліва «Договір гетьмана Б. Хмельницького з Москвою року 1654» (1928), О. Оглоблина «Петрик, ханський гетьман України» (1930) та ін.

Тиск на істориків старшого покоління ставав дедалі жорсткішим. Закінчилася доба українізації, під проводом Сталіна велася боротьба з націонал-ухильництвом. Остаточний розгром і фізичне знищення незаангажованих істориків розпочалися у 1930 р. процесом над «Спілкою визволення України». Прискореними темпами формувалася нова концепція історії України. Її найголовніші параметри зводились до наступного: Київська Русь була утворена єдиною слов'янською народністю; під час монголо-татарської навали держава виявилася роздробленою, і згодом південні землі захопили Литва і Польща, що зрештою спричинило утворення українського, білоруського та російського народів. Ясна річ, єдиною українською національною ідеєю визнавалося прагнення до возз'єднання, а точніше, приєднання до нового державного центру — Москви. Відтак вся наступна історія української громадсько-політичної думки розглядалася лише з позиції її сприяння чи протидії прилученню до Москви. А звідси і замовчування певних осіб і тенденцій, ярлики зрадника (І. Виговський, І. Мазепа та ін.), українського буржуазного націоналіста (М. Костомаров, П. Куліш, М. Драгоманов та ін.). Мабуть, слід погодитися з Н. Полонською-Василенко, що це «був уже не «крок назад», а скок у давнє минуле, у часи до Карамзіна, це — перекреслення наукових досягнень історіографії Росії та України». Натомість іншим лейтмотивом, найважливішим критерієм висувалася класова боротьба.

І після смерті Сталіна, хрущовської відлиги, в добу «розвинутого соціалізму» Брежнєва загальна концепція історії України та української національної думки залишалася практично незмінною. «У своєму патріотичному ставленні до Руської землі, — зазначено в «Історії Української РСР» 1977 р., — літописці й публіцисти піднімалися до розуміння загальноруських інтересів. Багато в чому вони відбивали почуття і настрої народних мас Русі, етнічний розвиток якої відбувався шляхом подальшої консолідації давньоруської народності... На Русі склався єдиний (при певних локальних відмінностях) народний стиль культури, який став основою утворення споріднених національних культур російського, українського і білоруського народів»²⁰.

І далі: «Вийшовши з єдиного кореня — давньоруської народності, добровільно возз'єднавшись у 1654 р. з єдинокровним російським народом, постійно дістаючи від нього всебічну допомогу в розвитку продуктивних сил і культури, у захисті від іноземних загарбників, український народ ніколи не виступав за відокремлення від Росії»²¹.

Історики радянського періоду неодноразово досить слушно наголошували на антикріпосницькому, антифеодальному характері ук-

раїнської громадсько-політичної думки. Однак згідно з теорією революційної перебудови суспільства на засадах марксизму-ленінізму до «буржуазно-ліберального напрямку» зараховувались М. Костома-ров, В. Білозерський, П. Куліш, О. Маркович. Підносячи революціонізм Т. Шевченка, автори офіційної історії України твердили, що братчики «виявили націоналістичні погляди, виходячи з того, що українська нація являла собою нібито особливу єдність, проїняту духом рівності і братерства»²². І, безумовно, ніхто не зважувався самостійно тлумачити творчість М. Драгоманова, а вибудовував свої оцінки на ґрунті вислову Леніна про нього як про «дрібнобуржуазного міщанина».

Всі ці ідеологічні догми і стереотипи були далекими від справжньої науки. І все ж під мертвлячою коркою метафізичних схем здійснювалася робота по збиранню і публікації документів і матеріалів, залученню невідомих раніше історичних фактів, виявленню нових духовних зв'язків на всіх рівнях українського суспільства. Те саме стосується й історії української національної ідеї. Ще недавно власне «національного» в історичних дослідженнях практично не було. Однак сьогодні існує значний масив документів і матеріалів з історії суспільної думки в Україні XII — XVII ст., гетьманських часів. Вийшли друком документи Кирило-Мефодіївського товариства, листування провідних діячів українського суспільно-політичного руху, документи політичних партій України як перших десятиріч XX ст., так і наших днів. Усе це дає можливість вивести дослідження з історії української національної ідеї на якісно новий рівень.

ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕЇ

Процес зародження української, як і будь-якої іншої, національної ідеї був досить складним і тривалим. Щоб з'ясувати його глибинну суть, треба звернутися до тих першочинників, котрі відіграли найістотнішу роль у самоідентифікації, самоусвідомленні українського народу, у визначенні ним свого місця серед інших етносів як повноцінного феномена. Такими першочинниками є особливості заселення території, що з прадавніх часів стала природним місцем мешкання далеких предків, а також географічно-територіальне, геополітичне розташування регіону.

Як би не сперечались етнографи та історики стосовно того, хто такі українці, звідки і коли вони з'явилися на цій землі, безперечно одне: саме люди, які споконвіку селились на території сучасної України, прямо або посередньо лишали тут свій визначальний слід. Слід попередників так чи інакше зумовлював напрям розвитку послідовників, рівень їхньої матеріальної та духовної культури. У культурі українського народу, у його генному коді є внесок всіх племен і народів, що протягом тисячоліть населяли цю територію.

Погляньмо на карту сучасної України. На заході вона межує з Польщею, Словаччиною, на південному заході — з Угорщиною, Румунією та Молдовою, на півночі — з Білоруссю, на північному сході та сході — з Росією. Має вихід до Чорного та Азовського морів. Тому чи можна дивуватись, що нею перекочувались численні хвилі навал, переселень народів, що вона перманентно була об'єктом експансії зі сходу і з заходу. Але з цього зовсім не випливає, що територія України є сукупністю окремих земель, механічно об'єднаних у різні часи зброєю або внаслідок певних політичних угод. Навпаки, з давніх-давен територія України становила собою цілісний природний та економічний регіон, поступовий розвиток окремих частин якого відбувався у напрямі їхнього зближення, а не відчуження, незважаючи на воєнні та політичні перипетії історії. Це спричинило врешті-решт ~~формування~~ ~~на цих землях ук~~

раїнського етносу, котрий увібрав у себе елементи культур багатьох народів.

Уже після льодовикового періоду на території сучасної України склалися унікальні природні умови: тут межували три основні смуги помірних широт — степова, лісостепова й лісова. З усіх боків ці землі були оточені природним кордоном: на заході — Карпатським гірським масивом, на півночі — непролазними болотами, дрімучими лісами Полісся та кількома ріками, на сході та південному заході — ріками, що впадають у Чорне море, на півдні — Чорним та Азовським морями. Отже, природа, з одного боку, відкрила територію України для різних впливів та експансій, розташувавши її на суміжжі Сходу й Заходу, а з другого — подбала про її відокремленість від інших земель. Очевидно, саме цим і пояснюються довготривалість і драматизм формування українського етносу, становлення його самосвідомості і державності. Українська нація і українська держава — результат тисячолітнього етногенезу на певній, визначеній території. А земля ця немовби спеціально була створена природою для існування людей, суспільного розвитку і прогресу, як матеріального, так і духовного. Родючі чорноземи, чудові пасовиська для худоби у долинах численних річок, сприятливий для усіх видів сільськогосподарських робіт клімат, великі ліси як невичерпне джерело природних будівельних матеріалів та їжі, в тому числі тваринної, багато корисних копалин: камінь, залізна руда, глина, пісок — значно сприяли економічному та культурному поступу стародавніх людей, що жили на території України. Рівнинний ландшафт і безліч малих та великих річок уможлилювали створення мережі водних та сухопутних комунікацій, завдяки яким здійснювалися товарообмін та інші зв'язки між родами і племенами.

Як беззастережно довели археологи, люди населяли територію нинішньої України з часів палеоліту. Але матеріальні свідчення тих часів, обмежені й спорадичні, не можуть служити надійною основою для ґрунтовних висновків. Більш докладні і цікаві дані про давнє населення України, його заняття, вірування, спосіб життя дійшли до нас із пізніших часів. Наприкінці палеоліту на землях України розвивається досить висока за своїм рівнем культура хліборобів, широко відома як трипільська. Вона поширювалась від Слобідської України до Словаччини, від Чернігівщини до Чорного моря та Балканського півострова. Поряд з хліборобством населення цієї культури займалось скотарством, ремеслами (гончарством, ткацтвом). Трипільська культура пізніших часів була тісно пов'язана з культурами Малої Азії, Семигорода, Кавказу, Кіпру, а також з першою європейською і водночас світовою культурою — егейською або мікенською, розквіт якої припадає на II тисячоліття до нашої ери¹. Деякі дослідники навіть вважають, що трипільська

культура старша за егейську і справила на неї певний позитивний вплив ².

Ряд учених пов'язують трипільську культуру безпосередньо з українським народом. Вони ведуть історію слов'ян-українців від доби неоліту і розглядають всі великі культури на території України як етапи формування і розвитку саме українського народу ³. Можна погоджуватись, а можна, й небезпідставно, заперечувати такий підхід до історії власне українського етносу. Проте безперечно одне: вже з часів неоліту культури різних народів, що мешкали на території України, розвивались у тісному взаємозв'язку з культурами народів, які територіально межували з ними, перебуваючи під їхнім впливом і, в свою чергу, впливаючи на них.

Уся подальша історія стародавніх народів на території України лише підтверджує це. Племена «шнурової» кераміки, які у III тисячолітті до нашої ери прийшли на зміну трипільцям, своєю культурою також були пов'язані і з Передньою Азією, і з Кавказом, і з егейською культурою, і з Західною Європою ⁴. Кімерійці (1500 — 700 рр. до нашої ери), чії землі простягались від Карпат до гирл Дунаю та Кубані і культуру яких дослідники вважають продовженням трипільської, мали тісні культурні контакти з Малою Азією, Закавказзям, Європою ⁵. Скіфи (скіти), що у VIII ст. до нашої ери підкорили собі інші племена на території України, наслідували кімерійську культуру з усім розмаїттям її зв'язків і взаємовпливів ⁶. Сарматські племена, що прийшли на землі України у I — II ст. нашої ери, також не створили своєї культури, а сприйняли скіфську, хоча й підкорили частину цього населення ⁷.

Отже, з давніх-давен кожна нова хвиля переселень, вторгнень та інших переміщень на землях України так чи інакше потрапляла в русло попередніх культур, збагачувалась від них, привносячи і свої елементи. Наступність розвитку соціумів, які існували на українських землях, свідчить про закономірність і послідовність етнокультурних процесів, що стали першоосновою формування майбутнього українського етносу. І ця першооснова, незважаючи на всі перипетії історії, розвивалась і збагачувалась і за готів, і за гунтів, і за аварів, і за болгарів, хозарів, печенігів, навали яких на Україну відбувалися протягом III — VIII ст. нової ери.

Таким чином, на відміну від багатьох інших народів, які в процесі природного історичного розвитку (пошук придатного середовища, війни, колонізації тощо) змушені були здійснювати значні міграції, навіть тотальні переселення, що призводило до відриву від етнічно-територіального коріння (або до істотних змін, трансформацій, асиміляцій), доля давніх предків українців склалася інакше. Починаючи ще з доби неоліту, переселень автохтонних жителів із фатальними наслідками не було. І яких би випробувань, якого б нищення вони не зазнавали впродовж тисячоліть, не кидали своєї

прабатьківщини. Вплив же зовнішніх, привнесених чинників залишався вторинним, ніколи не перемагав природного начала.

Один з авторитетних вчених-археологів П. Курінний, підсумовуючи аналіз культури народів, що населяли територію України в її переддержавну добу, зауважує: «Покоління людей виростили одне по одному. Над краєм пролітали хуртовини воєн, але покоління від покоління переймали здобутки попередніх надбань і передавали їх своїм нащадкам. Культурна тяглість на українських землях не переривалась ніде, ніколи...»⁸ Тобто послідовна зміна культур (у самому широкому розумінні) на території майбутньої України складала з давніх часів етапи формування та розвитку спільноти, що поступово оформилася в українську.

Сьогодні більшість дослідників пов'язує народження українського етносу з появою першої слов'янської держави — Київської Русі. Незаперечно й те, що населення Київської Русі мало чіткі ознаки своєї етнічної належності: спільність мови, культури, території, походження, психічних особливостей, а також єдину державу. Водночас сучасна етнографія та соціологія при визначенні етносу дедалі більшого значення надають психологічним факторам, особливо розрізненню спільнот за антитезою «ми — вони». Ця антитеза на рівні суспільної свідомості виявляється у звичаях, обрядах, моралі, праві, мові, релігії, мистецтві тощо. Власне етнос як свідомо спільнота і починається з цього протиставлення. Скажімо, ми, українці, не такі, як поляки, угорці, вугайці, ми — інші. Ми — не кращі і не гірші за інших народів, ми — просто інші. Такі, які ми є. А вони такі, які вони є.

Чи було саме таке свідоме розрізнення між українцями і неукраїнцями за часів Київської Русі? Звичайно, однозначну відповідь, яка б переконала абсолютно всіх, дати не можна. Але безперечно те, що утворена у IX ст. внаслідок тривалого розвитку східнослов'янських племен Київська держава справила могутній вплив на становлення української народності, її мови, звичаїв, права, економіки. Про це об'єктивно свідчать дослідження з проблем Київської Русі⁹. І в цьому відношенні Київська Русь може вважатись першою українською державою. Але якщо подивимось на межі Київської Русі X ст., то побачимо, що до її складу входили не лише Київ, Чернігів, Переяслав та Галич — регіони, де формувалася українська народність, а й Новгород, Володимир, Рязань, де жили зовсім інші племена, які не мали безпосередньої причетності до формування української народності.

Не дивно, що в історіографії з давніх-давен не вщухає дискусія навколо історичної спадщини Київської Русі, навколо того, хто є її спадкоємцями. Переважна більшість російських істориків розглядала росіян як головних, а іноді навіть єдиних спадкоємців давньоруської спадщини. Вони вважали, що саме росіяни — єдині із східних слов'ян — створили у новітні часи свою державу. Найяскравішим представником цієї тенденції був М. Погодін, який об-

грунтував не лише державницькі права Росії на спадщину Київської Русі, а й етнічні. Основний його аргумент полягав у тому, що населення, яке врятувалося від татаро-монгольської навали, переселилося на схід, на територію сучасної Росії.

Зі свого боку, українські історики, починаючи з М. Грушевсько-го, переконливо доводили неспроможність такого підходу. М. Грушевський категорично заперечував зазіхання Московської Русі на всю давньоруську спадщину, правонаступником якої, за його визначенням, стала «українсько-руська народність». Адже саме вона створила в свій час Київську державу. М. Грушевський заперечував також, що держава є вищим щаблем розвитку етносу. Історію народу він пропонував вивчати як первісну щодо історії держави, оскільки розвиток останньої зумовлений економічними, культурними і національними чинниками¹⁰. М. Грушевський вважав очевидним той факт, що Київська держава, її право, побут, культура були творінням передусім українського народу¹¹. Він цілком слушно вказував, що М. Погодін перебільшував наслідки татаро-монгольської навали на Київську Русь. Вона, звичайно, завдала величезних збитків, але до повного запустіння не призвела. Подібних і навіть спустошливіших набігів місцеве населення зазнало й раніше. Проте, як тільки загроза минала, воно поверталось зі своїх сховищ і життя продовжувалось. Те саме відбувалося і за татарської навали¹². І якщо і вважати державність засобом збереження київської спадщини, то, за Грушевським, більше підстав для цього не у Московської держави, а у Галицько-Волинського князівства, а згодом у Великого князівства Литовського з їх впливовими українськими і білоруськими компонентами.

За радянських часів було вироблено компромісну концепцію, згідно з якою Київська Русь стала колицкою трьох братніх народів — українського, російського та білоруського, що утворилися пізніше, після занепаду Київської держави. За цією концепцією Київська Русь була етнічно однорідною державою міфічного давньоруського народу, який мав одну культуру, звичаї, побут, економіку тощо. Як зазначив О. Субтельний, «теорія етнічної та культурної одноманітності Київської Русі створює враження, що «давні русинці» — це немовби проекція у минуле однорідного «радянського народу», запланованого на майбутнє»¹³.

Київська держава не була етнічно однорідною. Її населяли племена, під яких підійшли і українці (поляни, сіверяни, дуліби, волиняни), і білоруси (дреговичі, кривичі, почани та радимичі), і великороси (словени, в'ятичі)¹⁴. Але провідну роль у становленні Давньоруської держави відіграло Полянське князівство з центром у Києві. Першим полянським князем літопис називає Кия. Він разом з братами Щеком і Хоривом та сестрою Либіддю заснували Київ. І хоча «Повість временних літ» як історичне джерело містить у собі багато суперечностей, зіставлення її текстів з даними новітніх ар-

хеологічних та історичних розвідок дає підстави твердити, що біля джерел давньоруської державності стояли саме праукраїнці — поляни. І тому Київська Русь — насамперед праукраїнська держава. Мешкали тут і інші племена, які після занепаду Київської Русі утворили державне об'єднання з центром у Москві. Москва запозичила у Києва чимало елементів суспільно-економічного устрою та культури. Але це було саме запозичення, а не пряма спадковість, хоча б тому, що Московська держава в силу геополітичних та етнічних умов мала власну історію.

Чому ми вживаємо стосовно Київської Русі поняття «праукраїнська держава», а не «українська»? Передусім тому, що хоча процеси етнічного та державного самовизначення народів тісно взаємозв'язані, вони все ж не ідентичні. Київська Русь мала ознаки держави — це безперечно. Безперечно й те, що у IX — XIII ст. відбувся процес активного формування українського етносу. Але поки що немає достатніх підстав говорити про завершеність цього процесу, про доведення рівня самосвідомості українського етносу в той період до антитези «ми — вони», тобто до усвідомлення себе саме українцями, а не кимось іншим. І подальша історія українського народу підтверджує незавершеність процесу формування національної самосвідомості у IX — XIII ст.

Давньоруська держава стала важливим чинником і водночас результатом розвитку українського етносу. Не ототожнюючи історію народу з історією держави, не можна не бачити їхнього тісного взаємозв'язку, більше того — неможливості етносу на певному етапі свого поступу продовжувати його поза інститутом національної державності. Водночас рівень національної державності є певним свідченням, нехай і опосередкованим, рівня розвитку етносу і його національної свідомості. Під цим кутом зору історія Давньоруської держави для нас цікава як така, що тісно взаємозв'язана з історією формування українського народу, а провідні діячі держави — як носії ідеї української, точніше, праукраїнської державності.

Київська Русь не була достатньо централізованою державою з розгалуженим бюрократичним апаратом, відпрацьованою системою політичних стосунків і влади, ефективними правовими інституціями та іншими атрибутами державності у сучасному розумінні. Незважаючи на це, вона окреслила етнічну територію розвитку майбутньої української народності, яка формувалась у межах Давньоруської держави разом з майбутніми білоруською і великоруською народностями, створила для цього досить сприятливі економічні та соціально-політичні умови. Характерною особливістю процесу територіальної консолідації слов'янства є збіг етнічних рубежів розселення східних слов'ян і кордонів Київської Русі. У цьому зв'язку важливо відзначити, що у межах єдиної, хоча й недостатньо централізованої, держави український етнос, що

формувався, мав свою визначену територію. Це підтверджує проведений багатьма поколіннями істориків аналіз етноніма «Русь». Він мав два значення — широке, яке стосувалось усіх східнослов'янських земель, що входили до Давньоруської держави, і вузьке, яке стосувалось лише південної частини цих земель у районі Середнього Подніпров'я, де мешкали поляни, сіверяни й уличі. Провідна ж роль у цьому міжплеменному союзі належала полянам, які зараз визнані родоначальниками українського етносу. Не випадково у літопису вказувалось: «Поляне, яко ныне зовоная Русь». Саме на полянських землях є найбільше гідронімів, пов'язаних з іменем «Русь» Рось, Росава, Роставиця.

Отже, процес територіальної консолідації, визначення, зміцнення і розширення меж Київської держави, започаткований племенами, з яких формувався український етнос, на їхній автохтонній території, об'єктивно сприяв розвитку цього етносу. І об'єктивно дії і задуми носіїв давньоруської державності, ким би вони не були за етнічною належністю, спрямовувались на розвиток українського етносу через зміцнення меж його територіального мешкання. Про це дбали, зміцнюючи і розширюючи свою державу, всі київські князі.

У період від князювання Олега (882 р.) до смерті Святослава (972 р.) відбувалися консолідація і швидке територіальне зростання Давньоруської держави. Київські правителі підпорядкували собі шлях по Дніпру «від варяг у греки», приборкували сусідні слов'янські племена, змусили рахуватися із своєю силою суперників, навіть таких могутніх, як Візантія.

Доба князювання Володимира (930 — 1015 рр.) і Ярослава Мудрого (1019 — 1054 рр.), на відміну від попереднього періоду, характеризується територіальною стабілізацією і переходом до розв'язання внутрішніх кардинальних проблем: розвитку економіки і культури, зміцнення законопорядку і структури державного управління. Епохальна подія цієї доби — запровадження християнства, що докорінно змінило всі аспекти життєдіяльності стародавнього суспільства, опліднило ідеями християнства процес формування українського етносу.

Історичний етап від смерті Ярослава Мудрого (1054 р.) до зруйнування Києва монголо-татарами (1240 р.) позначений занепадом Київської Русі внаслідок економічного застою, наростання руйнівних чвар між князями. Це спричинилося до ослаблення Києва і всієї держави, остаточного нищівного удару по якій завдала татаро-монгольська навала. Кінець Київської Русі як держави не став кінцем українського народу: процес формування його не припинився, а лише загальмувався. Та навіть і в цей період ідея державності не втратила свого значення, а заклики до єдності і цілісності держави лунали чи не найгучніше.

Отже, в епоху Київської Русі ідея державності, об'єктивно пере-

дусім української (хоча суб'єктивно вона навряд чи усвідомлювалась її носіями та провідниками саме як українська), втілювалась у життя і панівною верхівкою, і широким загалом. Народжена як результат етногенезу східнослов'янських племен, насамперед праукраїнських, Давньоруська держава стала запорукою її подальшого розвитку. В умовах активізації соціальних та економічних процесів, зміни первіснообщинного ладу феодальним, зміцнення торговельних зв'язків почалося становлення української мови як найважливішого засобу спілкування, основи кожного етнічного утворення. Вирішальна роль у її формуванні належала народним масам. А вже на базі народної мови і її діалектів розвинулась давньоруська літературна мова, яка мала істотні відмінності від народної діалектної і навряд чи може вважатися українською у сучасному розумінні.

Поступового поширення набуває поняття «Україна». Вперше воно зустрічається у Київському літопису 1187 р. у значенні окраїни, прикордоння. Згодом же назва «Україна» стала звичною для всього велетенського регіону — Київщина, Переяславщина, Чернігівщина, Волинь, Поділля, Галичина, Закарпаття, Буковина.

Давньоруська держава, як і суспільства, що їй передували на території України, розвивалась у тісних взаєминах із сусідніми народами. Шлях по Дніпру «від варяг у греки» сполучав Київську Русь із центрами елліно-візантійської культури на півдні та країнами Західної Європи на півночі. Щільні економічні й культурні зв'язки підтримувались із Чехією, Польщею, Угорщиною, Кавказом, Середньою Азією, хозарами та арабами. Особливе значення для культури Київської Русі мали контакти з Візантією, вплив якої посилювався після запровадження християнства. Але формування українського етносу, його матеріальної та духовної культури, не зводилось до механічного наслідування іноземних, зокрема візантійських, зразків. Навіть в архітектурі, чи не найбільше позначеній візантійським впливом, відбувалось творче переосмислення візантійського стилю відповідно до місцевих національних традицій. Писемність на Русі з'явилась набагато раніше запровадження християнства, про що свідчать договори з греками 911 та 944 рр., численні археологічні знахідки.

Природно, що народ, котрий проживав на території, яка з прадавніх часів постійно зв'язувала між собою культури Сходу і Заходу, Азії і Європи, і зазнав перманентних впливів, взаємозбагачень різних цивілізацій, запозичував кращі надбання не рівною мірою і не без розбору.

Так, М. Грушевський відстоював думку, що «в порівнянні з народом великоруським український являється народом західної культури — одним з найбільш багатих східними, орієнтальними впливами, але все-таки по всьому складу своєї культури й свого духу народом західним»¹⁵. На користь даної думки переконливо

говорить і багато в чому природний характер прийняття нашими предками релігії саме християнства, її досить швидке поширення.

З розпадом Київської держави формування українського етносу відбувалося переважно на землях Галицько-Волинського князівства, яке стало прямим її спадкоємцем. Тут проживало майже 90 % населення, котре мешкало тоді у нинішніх кордонах України. Щодо культури ці землі були своєрідним буфером між православним Сходом і католицьким Заходом, арсною запеклої боротьби між українцями і поляками. Це спричинилося, з одного боку, до прискорення процесу формування національної самосвідомості, а з другого — до його ускладнення. Майже століття Галицько-Волинське князівство як осередок української державності, протидіючи захопленню західноукраїнських земель Польщею, сприяло етнічній консолідації українців, їхньому економічному та культурному розвитку.

Після занепаду Галицько-Волинського князівства на багато століть втрачається державність, а українці перестають бути панівним етносом на власній території, змушені боротися за своє існування як етнічної спільноти. Водночас відбувалося пристосування частини українства, особливо його еліти, до чужоземних володарів.

Така ситуація не була винятковою. Чимало народів під час свого етнічного становлення зазнали чужоземного гноблення, яке або уповільнювало етнічне самовизначення через протидію панівного етносу, або прискорювало його через пробудження національної самосвідомості в ході боротьби з чужинцями. В українській історії після Київської Русі залежно від конкретних умов були наявні обидві тенденції.

До нас дійшли джерела про формування українського етносу, починаючи переважно з XIV ст., коли українська народність перебувала у політично-економічній залежності від Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Тому чимало дослідників ведуть початок етнічного самовизначення українців не від Київської Русі, коли вони мали свою державність, а від XIV ст., коли вони її втратили і стали пригнобленою нацією. Зрозуміло, що така хронологія умовна і визначається насамперед специфікою джерел.

Однак ці джерела досить переконливо свідчать про відносну соціальну єдність українського етносу протягом XIV — XVI ст. Етнічне українське «ми» виявилось тоді у формах усвідомлення відмінності власної території, мови, релігії та права. Кожна з цих форм поставала не окремо, а у переплетенні: право на традиційній території розмовляти своєю мовою, виходячи із засад своєї релігії; власна мова на традиційній території як засіб віросповідання і права; традиційне віровизначення на своїй території через свою мову, за своїм правом. Все це у комплексі на той час і було ознакою

етнічного українського «ми». І всіляке зазіхання на кожен із цих складників з боку «вони» (поляки, литовці) наражалося на опір. Це стосується також спроб насильницького окатоличення і заміни української мови латинською. При цьому оборона етнічних прав провадилась спільно всіма верствами українського етносу. Завдяки цьому українцям вдалося відстояти і законодавчо закріпити складові свого етнічного «ми» на той період¹⁶, значно просунутись по шляху утворення нації.

Ситуація докорінно змінилася після того, як послаблене війнами з татарами і Московським царством Велике князівство Литовське опинилось перед загрозою занепаду. Виходом із цієї державної кризи стала Люблінська унія 1569 р., згідно з якою було утворено Річ Посполиту. І хоча Велике князівство Литовське зберігало певну автономію у складі нової держави, всі українські землі, що раніше належали литовцям, відходили до Польщі. Це означало втрату українцями тих політично-економічних привілеїв, які вони мали у Литві, втрату українськими князями та шляхтою того впливу, який вони справляли на суспільно-політичне та релігійне життя Великого князівства Литовського. Люблінська унія поставила під сумнів саме існування українського етносу як окремої спільноти, хоча щодо території та населення ці українські землі складали основну частину Речі Посполитої.

Розпочалась тотальна колонізація української знаті, котра, як і будь-яка середньовічна шляхта, була найосвіченішою частиною суспільства, а отже, і головним носієм ідеології етнічного самоусвідомлення. Як зазначав С. Соловйов, західноруська аристократія почала слабнути у своєму прагненні підтримувати руську віру та народність, оскільки осередок її діяльності був не на Русі, а в Короні Польській, при дворі, в сенаті; аристократія руська складала частину аристократії польської, інтереси руські були для неї інтересами провінційними, і тому вона скоро охолола до них як до нижчих. Унаслідок католицької експансії, провідниками якої були єзуїти, українська аристократія стала масово зрікатися віри батьків і приймати католицизм, а з ним польську мову і культуру¹⁷. «Важко перебільшити, — вказує О. Субтельний, — ті серйозні наслідки, що їх мала для українців утрата власної еліти. В суспільствах, що поклали початок сучасної Європи, з їхньою ієрархічною будовою, народ без знаті все одно, що тіло без голови. Це означало, що українці втратили клас, котрий звичайно здійснював політичне керівництво, ставив певні політичні цілі, сприяв культурі та освіті, підтримував церкви й живив відчуття етнополітичної самобутності суспільства»¹⁸. Через це православ'я, українська мова і культура стали атрибутами нижчих верств українського етносу, що, звичайно, уповільнювало процес його формування.

Негативні наслідки польського гноблення дедалі відчутніше по-

значалися на неполонізованих верствах населення: частині шляхти, селянах, городянах. Природною реакцією на колонізацію стало відродження православ'я на українських землях, його активний захист. Провідну роль у цьому відігравали українські магнати, що лишились вірними православ'ю. Першим з них був Костянтин Острозький. Його коштом у м. Острозі було створено друкарню, де 1581 р. видано першу повну Біблію слов'янською мовою, яка отримала назву Острозької. Значний внесок у справу відродження православ'я, піднесення самосвідомості українства зробила заснована в кінці 70-х років XVI ст. Острозька школа, що наочно продемонструвала, на які здобутки здатна українська думка. У містах почали виникати осередки опору ополяченню, так звані братства, які об'єднували українських торговців, ремісників, дрібну шляхту та духовенство. Великого значення у пробудженні самосвідомості українців вони надавали школам і книгодрукуванню. Випускники братських шкіл, виховані в душі національних традицій і водночас обізнані із західноєвропейськими науками, несли в маси не лише знання, а й почуття гідності за свій народ, непримиренності до поневолювачів, боронили релігійні традиції православ'я, що відрізняли українців від поляків.

Значного зрушення процес становлення етнічної самосвідомості українського народу зазнав унаслідок Брестської унії 1596 р. і тієї запеклої ідейної боротьби, що розгорнулася навколо неї. Брестська унія, як відомо, мала на меті об'єднати на Україні католицьку і православну церкву. Проте насправді замість однієї єдиної церкви утворилось три: до православної та католицької додалася ще й уніатська. Унія і той напівпідвальный спосіб, яким її було укладено, викликали обурення більшості духовенства і віруючих. Опір унії був настільки сильним, що 1632 р. польський уряд змушений був визнати офіційно православну церкву, її майнові й інші права. Саме в ході цієї боротьби, значною мірою визначивши її результат, чи не вперше за всю попередню історію України з'явилася плеяда діячів, що теоретично обгрунтувала особливості українського етносу як окремої національної спільноти. Це і згадуваний Костянтин Острозький, і Іван Вишенський, і Герасим Смотрицький, і Марціан Броневський (Христофор Філалет), і Мелетій Смотрицький та ін.

Палким захисником рідної віри і мови виступав, наприклад, Іван Вишенський (між 1545 — 1550 — після 1620) — видатний український письменник-полеміст, високоосвічена людина свого часу. Не мирячись із режимом, що встановила Річ Посполита на українських землях, він змолоду став ченцем Афонського монастиря. Особливої активності набула його літературно-публіцистична діяльність після Брестської унії. У своїх посланнях з Афону, поширених не лише серед духовенства, а й серед мирян, І. Вишенський викривав православних єпископів-зрадників, римсько-католицьке і уніатське духовенство, виступав проти покатоличення й ополячен-

ня українського народу. Широкий резонанс мали такі його твори, як «Послание к утѣкшим от православное вѣры епископам», «Загадка философам латинским», «Краткословный отвѣт Петру Скарзіс». Чи не найголовнішим лейтмотивом полемічних послань І. Вишенського є утвердження і захист рідної мови і віри як базових підвалин етнічної спільноти: «славянський язык перед Богом честнейший ест і от елінського і латинского»¹⁹; «род руський в письмі і науке славянського языка благодатю Христа бога сдержал»²⁰.

Визначну роль у становленні етнічної самосвідомості українського народу відіграв митрополит Петро Могила (1597 — 1647). Він народився в сім'ї господаря Волощини та Молдови Симеона Могили, що мав родинні зв'язки з найбагатшими магнатами Польщі: Вишневецькими, Потоцькими, Корецькими та ін. Здобувши ґрунтовну освіту спочатку у Львівській братській школі, а потім у ряді західноєвропейських університетів, П. Могила міг би зробити блискучу військову або цивільну кар'єру, але змолоду присвятив себе служінню православної церкви, яка на той час не визнавалась польським урядом. З 1627 р., після обрання його архімандритом Києво-Печерської лаври, брав активну участь у церковних соборах. Він очолював делегацію, котра мала на конвенційному, елекційному і коронаційному сеймах 1632 р. вибороти легалізацію української православної церкви. З цим складним завданням П. Могила впорався блискуче, і тоді ж його було обрано митрополитом Київським.

Скориставшись відносним спокоєм, який настав після досягнення компромісу між уніатською і православною церквами, П. Могила починає низку реформ у православної церкві. Охопивши всі сторони церковного і культурного життя, вони мали такий суспільний і духовний резонанс, що 14 років правління митрополита стали називатися «могилянською добою». Епохальним твором цієї доби, в укладанні якого брав велику участь П. Могила і який відомий під його іменем, незважаючи на те, що головним автором був ігумен Ісає Трохимович-Козловський, є катехізис «Православна Ісповідання Віри». У ньому вперше подано ісповідання православної церкви, позбавлені чужих впливів, насамперед католицької і протестантської церков. Цей катехізис, затверджений 1643 р. всіма православними патріархами, свідчив про піднесення православної церкви, що за умов польського гноблення мало важливе значення для підтримання духу і почуття національної гідності всіх православних українців. Не меншого значення у справі становлення національної самосвідомості набув виданий П. Могилою 1646 р. «Требник», що містить чимало відмінностей українського богослужіння від московського. Цей видатний твір базувався на великій кількості українських звичаїв, спільних для православної і католицької церков. Згодом у Східній церкві вони забулись, а в

українській збереглись²¹. Отже, захищаючи православ'я від католицизму, П. Могила водночас запозичував у Західної церкви те, що не суперечило духу православ'я.

Найбільшим здобутком митрополичої діяльності П. Могили стало перетворення Київської братської школи на колегію та заснування ще однієї школи у Вінниці. Мета Київської колегії була переважно релігійною: підготовка високоосвічених духовних осіб, так само і світських, які б свідомо доводили правоту православної церкви і в своїх знаннях не поступалися перед тими, від кого їм належало боронити свою віру. Але в Польщі питання віри тісно пов'язувалося з питаннями національної належності: поняття «поляк» зливалось із поняттям «католик», а поняття «православний» — із поняттям «українець», або, як зазначав М. Костомаров, з поняттям «руський».

Ідеалом П. Могили був такий православний, який, зберігаючи свою віру і мову, за освіченістю і цивілізованістю стояв би врівень з поляками, що були панівною нацією Речі Посполитої.

На досягнення цього ідеалу і спрямовувалась система освіти і виховання, запроваджена у Київській колегії. Колегія розподілялась на дві конгрегації: вищу і нижчу. Вища мала шість класів: фара, або аналогія, де вчили читанню і письму на слов'янській, латинській та грецькій мовах; інфіна — клас первісних знань та відомостей; класи граматики та синтаксини, де вивчалась граматика трьох зазначених мов, пояснювались та перекладались різні твори, здійснювались практичні вправи у мовах, викладались катехісис, арифметика, музика, нотний спів; клас поезії, де викладалась піітика на слов'янській та латинській мовах; клас риторики, де вчили складанню промов. Нижча — два класи. Перший — філософії, що викладалась за Арістотелем і, відповідно, мала три підрозділи: логіку, фізику та метафізику; у цьому ж класі студіювали геометрію та астрономію. Другий, найвищий — богослов'я, яке викладалось головним чином за системою Фоми Аквіната; тут також викладалась гомілетика і учні вчилися складати проповіді.

Викладання всіх наук, крім слов'янської граматики і православного катехісису, відбувалося латинською мовою. Учнів примушували не лише писати, а й постійно говорити цією мовою. Порушників суворо карали. Такий порядок навіть викликав обурення простих віруючих і підозру, що колегія не є православною. Адже у масовій свідомості православ'я асоціювалось із рідною мовою, а католицтво — з латинською. Але насправді то було не так. І перевага, яку надавали в колегії латинській мові, виходячи з конкретних обставин часу і соціуму, була спрямована не на приниження рідної мови і віри, а на їхнє піднесення. Адже українці, що навчались у колегії, готувалися до життя у суспільстві, де панувало уявлення, що володіння латинською мовою є чи не найголовнішою ознакою

освіченості і цивілізованості. Під впливом єзуїтів українці вже за свою національність підлягали презирству з боку поляків, що спричиняло перехід місцевої шляхти у католицитво. Саме щоб протидіяти цій тенденції, українцям, які зберегли свою віру і національність, необхідно було засвоїти те, що за тогочасними поняттями давало право на повагу, гідну освіченої людини. Інакше захистити на вищому рівні рідну мову і віру у тодішньому польському суспільстві було просто неможливо²². Таким чином, враховуючи об'єктивні реалії і виявляючи твердість у досягненні своїх цілей, П. Могила виховував інтелектуальних захисників рідної віри і мови у польському суспільстві.

Але, як влучно відзначив М. Костомаров, усі плани П. Могили рано чи пізно були б порушені, якби слідом не піднявся південноруський народ проти Польщі під стягами Б. Хмельницького²³. Для того ж, щоб він піднявся, однієї колегіально-культурницької роботи було недостатньо, хоча вона й становила важливий компонент формування і вияву національної свідомості. Потрібна була соціальна рушійна сила, яка б, першою сприймаючи національні ідеї, піднялась на боротьбу з іноземним гнобленням і повела за собою весь народ. І така сила у XVI ст. з'явилась. Це було козацтво.

Поява козаків припадає на кінець XV ст., а їхнє перетворення на більш-менш масове явище — на середину XVI ст. внаслідок подальшого закріпачення селян. Первісно козацтво складалось переважно із селян-втікачів, а також міщан, збіднілих шляхтичів та представників інших верств населення. За національним складом Придніпровське козацтво було здебільшого українським. Тоді ж починається і організаційне оформлення козацтва, зумовлене спільною господарською діяльністю та воєнними діями. Першими ватажками козаків були українські магнати, що зберегли вірність православ'ю і своєму народові. До найвизначніших з них належав канівський староста Дмитро Вишневецький, життя і діяльність якого оповиті народними легендами. Саме він у середині XVI ст. заснував Запорозьку Січ — Мекку козацтва і українства взагалі. З цієї пори можна говорити про появу у тодішній Речі Посполитій нової соціальної спільноти — козацтва, котру об'єднували не тільки спільні інтереси, а й етнічні ознаки, які спочатку ще чітко козацтвом не усвідомлювались. Тому перші козацькі повстання мали насамперед становий характер і спрямовані були на захист групових прав цього нового шляхетнобуржуазного за своїм змістом прошарку суспільства. Таким було повстання 1591 р. під проводом Криштофа Косинського, землі якого, одержані від короля за службу, привласнив магнат Януш Острозький. К. Косинський напав із своїми козаками на маєтки Острозьких. Із цієї майже приватної сутички вибухнуло повстання, охопивши Волинь, Брацлавщину, Київщину. Але вже наступне велике повстання, що спалахнуло че-

рез кілька років під проводом Северина Наливайка та Григорія Лободи (1594 — 1596), мало не лише соціальне, а й етнічне забарвлення і проходило під антикатолицькими й антиуніатськими гаслами. Всі наступні виступи козацтва відбувалися майже за одним і тим самим сценарієм: утиск прав і вольностей козацьких спричинює виступ козаків, їх підтримують селяни і міщани; після перших успіхів з'являється коронне військо, яке завдає повстанцям поразки; починається з'ясування стосунків із владою, внаслідок чого дещо виборюють козаки і міщани, а селяни нічого. Але у цьому сценарії вже прозирає структура соціального альянсу козаків, селян і міщан, у якому православне духовенство виступає ідеологом, спираючись на військову та економічну силу козаків та міщан. Отже, можна говорити про те, що з появою на соціальній арені козацтва ідейно-теоретичне протистояння між поляками і українцями у побутовій та релігійній сферах вилилось у збройне протистояння за загальнонаціональні інтереси, тобто піднялось на вищий щабель свого розвитку ²⁴.

Визначний внесок у розвиток цієї прогресивної для поступу українського етносу тенденції зробив гетьман Петро Сагайдачний (? — 1622). Саме він, розглядаючи козацтво як рушійну силу українського суспільства в цілому, зробив важливий крок щодо об'єднання військової та економічної сили козацтва з політично слабкою церковною верхівкою України. 1620 р. за ініціативою П. Сагайдачного все Військо Запорозьке вступило до Київського братства, щоб продемонструвати свою підтримку ідеології православ'я і українства.

Враховуючи, що козацтво становило досить міцний в економічному і соціальному відношенні прошарок середньої та дрібної української шляхти, яка виникла на національному ґрунті внаслідок колонізації вільних земель і була найтісніше пов'язана із тими верствами населення, що зберегли стійкі ознаки українського етносу, легко зрозуміти, яке непересічне значення для формування українського етносу мала підтримка козацтвом процесів ідеологічного становлення української нації. Незважаючи на всі наявні станіві ознаки, козаки були достатньо відкритою соціальною групою, особливо для міщанства і селян, від яких одержували підмогу у випадках воєнних дій. Економічні зв'язки козацтва з цими верствами населення також були вельми щільними і конструктивними. Все це робило козацтво соціальною силою, здатною відстоювати загальнонаціональні інтереси України і українців. А це, в свою чергу, спричинилося до дальшої соціальної консолідації козацтва і ідей православ'я, захисником яких воно виступало. Характерно, що з часів польського поневолення, а тим більше козаччини дедалі поширенішою ставала назва «українці» щодо наших предків. І набувала вона не лише територіально-етнічного, а й досить виразного політично-державного змісту. «За

польських часів, — відзначав М. Грушевський, — Україною прозивалося ціле наше українське Подніпров'я, тому, що се були крайні землі, за котрими починалися степи, де ходили татари. Але на сій Україні тоді стало гуртуватися все, що було живішого і сміливішого між нашим народом. Запанувало тут козацтво, і до нього пішло все, що горнулося до волі, до рівності і хотіло кращої долі своєму народові. Коли ся Україна звела свої війни з польським панством і виграла свою боротьбу за Богдана Хмельницького, стала вона головою, центром, представницею Української землі від Карпат і до Дону, і під Україною стали розуміти не тільки козацькі сторони, а весь український народ»²⁵.

Отже, на середину XVII ст. драматичний і довготривалий процес формування українського етносу на споконвічних землях України вступив у новий етап, підготовлений ідеологічно та економічно, — етап безпосередньої загальнонаціональної боротьби за державне самовизначення етносу на його автохтонній території, боротьби, яка відбуватиметься у різних формах і розтягнеться на три з половиною століття.

САМОУТВЕРДЖЕННЯ УКРАЇНИ: ПОЛІТИЧНІ ІДЕАЛИ, ВТРАЧЕНІ ІЛЮЗІЇ

Домінантою політичної думки України від середини XVII ст. стало відчуття навислої над краєм смертельної загрози. В її фокусі опинилася ідея порятунку — осель, вольностей, православ'я. Фізично загрожував українському етносу насамперед васал Туреччини — Кримське ханство; під час постійних набігів на Україну татари застосовували тактику «випаленої землі», забирали з собою тисячі полонених, продаючи їх потім на невільничих ринках. Не менш страшними були експансія шляхетської Польщі, насильницьке нав'язування католицизму. Твердий і рішучий опір, що його чинив народ України поневолювачам, вливався в русло загальноєвропейської боротьби проти османської загрози, з одного боку, і проти очолюваного папством табору контрреформації — з другого.

Після Люблінської унії почалася швидка й безупинна польська колонізація «пустелі ріки Сули», «пустелі Умань» та інших таких самих «пустель». Вона супроводилася нав'язуванням місцевому населенню польської політичної доктрини, основним постулатом якої було «Польща від моря і до моря». Специфічний польський расизм, відомий як «сарматизм» (від латинської назви Польщі — Сарматія), ґрунтувався на виведенні походження польських аристократичних родів із «стародавньої родової єдності сарматів» і виливався у нестримне звеличення шляхетського духу, проповідь релігійної нетерпимості.

За твердженням одного з творців польської політичної доктрини єпископа М. Кромера, Поділля і Полісся були споконвічно польськими землями, здобутими від міфічних язигів (іранців); Люблінська унія, отже, розглядалася як акт повернення того, що було від Польщі відторгнуто. Українська територія оголошувалася то безлюдною, то заселеною дикими й малокультурними людьми, які підлягали колонізації «вогнем і мечем». Роль зняряддя ко-

лонізації відводилась католицькій церкві; вона розглядалася як «передмур'я», оплот християнства у боротьбі проти мусульманського світу. Становище українців особливо погіршилося після 1596 р., коли на сеймі малоросійський народ було оголошено «відступним, віроломним, бунтівливим і приреченим на рабство»¹.

Під тяжким пресом цих реальностей у фокусі політичної думки України опинилися проблеми ставлення до польської корони і статусу Південної Русі у Речі Посполитій. Зразу ж слід підкреслити, що у свідомості українців жило уявлення про Русь як окрему етнічну й політичну спільноту зі своїми культурними і релігійними традиціями, що відрізняли її від «латинської» Польщі. А втім, спектр поглядів на статус України у Речі Посполитій був досить широким. Якщо використовувати термінологію О. Оглоблина, то діапазон їх коливався від так званого ягеллонського легітимізму, який становив різновид конформізму і задовольнявся дуже несміливими побажаннями щодо української автономії, до рішучих закликів опозиційних сил, що розглядали наступ Польщі на українські землі як національну трагедію. Настрої останніх яскраво відбила полемічна література — безцінне надбання українського народу, що наполегливо боровся проти католицизму і насильно нав'язуваної йому церковної унії. «До тебе, славний руський народе... мовою своєю звертаюся, — писав Мелетій Смотрицький у своєму «Треносі». — Питаю, чому на таку велику й нечувану кривду мовчите? Чому, оббріхані, не виправдуєтесь? Чому, ображені, не протестуєте?.. Повстаньте тоді, і вдруге прошу — повстаньте, сини мої, зі сну смертельного!»

Чималий вплив на політичну думку України справляли ідеї релігійного вільнодумства, що йшли із Заходу і встигли вже відчутно розхитати підвалини католицизму в Польщі. В Україні серед багатьох течій протестантизму виділялося аріанство (соцініанство). Із цього середовища дещо пізніше вийшли сміливі проекти відновлення поза межами Речі Посполитої або всередині неї після її реорганізації у федерацію Великого князівства Руського. Популярними були в Україні і ще радикальніші проекти створення держави «козацького панства».

До Визвольної війни 1648 — 1654 рр. ці підходи існували лише як умонастрої порівняно невеликих груп людей і не справляли помітного впливу на суспільну свідомість. Потрібен був грандіозний вибух, щоб перетворити невиразні устремління на стратегію боротьби за незалежний статус України. Цей вибух пов'язаний з іменем Богдана Хмельницького. Його справедливо можна вважати творцем першої сформульованої державно-політичної програми, спрямованої на здобуття Україною незалежності від Речі Посполитої і права вільного вибору свого політичного статусу.

Можна з упевненістю констатувати, що нікому до Б. Хмель-

ницького (та й багато років після нього) не вдавалося так виразно визначити стратегію врятування України від чужоземного поневолення. Визвольна війна почалася під гаслами боротьби за політичну та ідейну незалежність від Польщі — «за волности свої, криваве заслужоние» і за віру «старожитну гречеську». Сформувавши саме так свою програму в листі до російського царя, Хмельницький виявив себе непоганим психологом, адже на ґрунті «вольностей», які кожна суспільна верства розуміла по-своєму, легко було згуртувати козаків, селян, міщан, а захист віри піднімав на боротьбу і православне духовенство.

Формуючись під впливом перемог, здобутих у ході небаченої за своїм розмахом національної революції, політична платформа Хмельницького зазнавала помітних змін на різних етапах боротьби. Від досить поміркованих спроб реформування польської державної системи шляхом посилення монархічної влади, обмеження магнатсько-шляхетської сваволі і запровадження для України автономного козацького устрою він досить швидко прийшов до усвідомлення права України на незалежне від Польщі державне існування. Виходячи з безперечного історичного права України на власну державність, гетьман поставив перед собою величну мету: визволити «з лядської неволі народ руський увесь», причому зробити це революційним шляхом, за допомогою «черні». Всупереч тодішнім уявленням про Україну як Київщину, Поділля і Волинь Хмельницький окреслив межі свого князівства «по Львів, Холм і Галич» і був упевнений, що в цій справі йому допоможе «вся чернь, по Люблін, по Краків». Визволену з-під влади польських магнатів територію гетьман називав Руссю, заявляючи про намір відновити колишню Давньоруську державу.

Талановитий стратег і здібний політик, Хмельницький розумів, що таке складне завдання неможливо розв'язати без допомоги могутнього сюзерена. Починаючи з червня 1648 р., він неодноразово звертався до російського царя Олексія Михайловича і прикордонних російських воєвод із пропозицією спільно виступити проти Польщі. Буквально одержимий ідеєю побачити на престолі Речі Посполитої православно-го короля, був чомусь упевнений, що російський цар не встоїть перед спокусою взяти реванш за недавні поразки у Смоленській війні, скориставшись військовою силою Війська Запорозького і всієї України. Результатом спільного походу, на його думку, могла б стати не тільки ліквідація католицького засилля, а й відновлення єдності Русі, втраченої в глибині століть.

Із позицій сьогодення цього дня цей задум слід оцінити як політично сміливий, але в умовах кінця 1640-х років нереальний. І не тільки тому, що Росія не відчувала себе досить сильною, щоб боротися за польську корону. Все було значно прозаїчніше — російський самодержець, який щойно ледве справився з «червневим бунтом» у Москві, не мав наміру підтримувати «заколотника». Ріки

крові, вже пролиті з обох сторін на Україні, як і союз Хмельницького з татарами, що постійно загрожували південним кордонам Російської держави, стримували «тишайшого» царя. Лише через п'ять років, коли козаки завдяки своїм блискучим перемогам фактично звільнилися з-під влади польської корони, цар наважився прийняти Військо Запорозьке «с городами их и землями» під свій протекторат.

Нині, коли навколо імені і справ Богдана Хмельницького не вщухають гострі дискусії, надзвичайно важливо прояснити політичний підтекст його дій. До чого він прагнув, на що сподівався, заохочуючи російського царя до втручання у польсько-український конфлікт?

Схоже, що Хмельницький дещо спрощено уявляв собі наслідки цього втручання. Йому здавалося, що знесилена Польща не витримає натиску об'єднаних російсько-українських сил і, отже, Олексію Михайловичу не так вже й важко буде зайняти польський престол. Православний цар на польському престолі уявлявся йому достатньою гарантією української козацької автономії і припинення переслідувань православних. Очевидно, Хмельницький не замислювався всерйоз над тим, що такий результат навряд чи задовольнить сслянство, яке витримало на своїх плечах основний тягар Визвольної війни. Як і над тим, що об'єднання із самодержавною Росією поставить під удар традиції республіканізму і волелюбності, такі дорогі і привабливі для козацтва, норми магдебурзького права, які лежали в основі міського самоврядування.

Із тривалих переговорів посланців Хмельницького з представниками російської адміністрації стало ясно одне: уряд Олексія Михайловича запросить високу ціну за розрив «вечного докончання» з Польщею. Цією ціною мало стати визнання Україною влади Москви. Гетьман був готовий цю ціну заплатити, адже для нього як керівника повсталого народу було надзвичайно важливо раз і назавжди звільнитися від комплексу підданого польської корони і тим самим зруйнувати усталений стереотип України як невід'ємної частини Речі Посполитої. Проте це ніякою мірою не мало бути просте входження земель Війська Запорозького до складу Росії. Ішлося про договір, який мав оформити протекторат Росії над Україною на умовах збереження її автономного статусу. Про межі цієї автономії Хмельницький вів переговори з царським послом Бутурліним. Російська сторона не тільки погодилася зберегти попередні права і привілеї краю, а й у своїх усних обіцянках ішла значно далі. У листі цареві від 17 лютого 1654 р. Богдан Хмельницький посилався на слова Бутурліна, який так передав йому зміст «царського слова»: «...большими вас, рече, свободами, державами и добрами пожалует его царское величество, паче королей польских, княжат древних росийских, точию челом бейте и верно служите его царскому величеству»².

Отже, йшлося про протекторат — популярну у середньовічній Європі форму залежності, яка передбачала захист однією державою територіальної цілісності іншої на умовах контролю за її політикою. Укладення такої угоди відповідало інтересам України, більше того, давало надію на вихід із надто затяжної війни з Польщею і ліквідацію невизначеного статусу України. Проте ясно, що російські дипломати своїми усними обіцянками на якийсь час приспали пильність Хмельницького, змусили його повірити у щирість даних ними від імені царя обіцянок. Хоч і насторожило, але не зупинило гетьмана те, що вони зразу ж дали зрозуміти: в Росії цар стоїть над правом, його жест треба розглядати як велику милість і не вимагати на її підтвердження ніяких гарантій. Домовляючись про присягу всього народу України цареві, посла категорично відкинули домагання української сторони щодо зустрічної присяги від імені царя про непорушність козацьких прав і привілеїв. Не допомогли й посилання на польський досвід присяги короля своїм підданам. «Тово в образец ставить непристойно», «государское слово премоенно не бывает»³, — твердо відповідав на такі пропозиції Бутурлін.

Звичайно, на українців, вихованих на західноєвропейській конституційній традиції, нехай і в дещо анархічному польському варіанті, такі заяви мали справляти вкрай негативне враження. І все ж навряд чи справедливо закидати Хмельницькому необачність. Переяславський компроміс був зумовлений тверезим політичним розрахунком і надією на те, що під час переговорів у Москві вдасться добитися від російського уряду якихось гарантій. Він спирався також на принципово важливу для України згоду російської сторони на непорушність станового поділу і спадкових прав на маєтності.

Основу переговорів у Москві мали становити викладені як звертання до царя українські вимоги, сформульовані на прохання думських бояр вже на місці українським посольством на чолі з П. Теререю та С. Богдановичем-Зарудним у вигляді статей. Про їхній зміст ми можемо судити лише із тієї скороченої інтерпретації, якої надав статтям дяк Посольського приказу А. Іванов. Проте навіть у такому вигляді вони є свідченням досить високого рівня тогочасної української політичної думки. М. Грушевський, безумовно, мав рацію, коли твердив, що, говорячи про «права і установи, привілеї і всякі свободи України», українські дипломати мали на увазі забезпечення того вільного, самостійного устрою, який здобула собі Україна у ході Визвольної війни⁴. У документ закладалися вимоги, які в разі їхнього дотримання російським урядом могли становити надійний фундамент української автономії у складі Російської держави: про виборне управління і незалежний суд, автономію церкви, вільний вибір гетьманів, право зносин з іншими державами. Не випадково протягом двох з половиною століть зафіксовані у

статтях вимоги становили політичну платформу боротьби українських патріотів за автономний статус України.

Усупереч російській традиції переговори велися поспіхом, в обстановці недомовленостей і неясностей. Проте їхні результати для України були загалом позитивними, оскільки запевнення царя і бояр містили певні гарантії самоврядування і правопорядку в Україні. Царською жалованою грамотою від 27 березня 1654 р. підтверджувалися «прежние их права и вольности войсковые, как издавна бывали при великих князьях русских и при королях польских»⁵. Спеціально обумовлювалися право вибору гетьманів, 60-тисячний козацький реєстр.

Отже, Україна увійшла до складу Росії, зберігши певні державні права і власну автономію, засновану на договорі. Спори між кількома поколіннями правознавців про те, як характеризувати форму взаємин між Росією і Україною — як персональну чи реальну унію, тимчасовий воєнний союз, васальну залежність, протекторат, неповну інкорпорацію, — не зачіпали суті: договірного характеру відносин, які, отже, могли змінюватися лише за згодою обох сторін. Вхідження України до складу Росії на таких умовах слід розцінювати як безперечний успіх українських політиків.

Водночас не можна не бачити й того, що позиція України на московських переговорах була з погляду захисту її інтересів далеко не бездоганною. Українська сторона, здається, не досить чітко усвідомлювала, що репрезентує не військо, а державу. Не випадково більшість статей стосувалася «вольностей» козацтва, а про права міст, наприклад, взагалі не йшлося. Традиційний погляд на реєстрових козаків як на утриманців казни тут явно відіграв негативну роль: зосередившись на визначенні розмірів платні, українські дипломати досить невпевнено заперечували права Росії на самостійне (через воєвод) збирання податків з української людності. Пункт про податки був сформульований у компромісному дусі, але досить невиразно. На практиці Хмельницькому вдавалося його обходити і податків у російську казну не вносити; його наступники у більш складному становищі змушені були відступати перед силовим напором Росії.

Молоді українські дипломати виявили слабку обізнаність у тонкощах юриспруденції, не потурбувалися про належне правове оформлення тих гарантій, яких українська сторона так наполегливо добивалася від російського уряду. Треба думати, що Тетеря і Богданович-Зарудний, занадто вірячи в силу усних домовленостей, не подбали навіть про те, щоб Україна мала власний, автентичний текст статей, які розглядалися в думі і були затверджені царським указом. В усякому разі в Україні ні ці статті, ні жалувана грамота царя не мали великого резонансу, очевидно, насамперед тому, що Богдана Хмельницького не цілком задовольняв обсяг прав, наданих Україні. В усякому разі під час обрання гетьманом Юрія

Хмельницького козацька старшина скаржилася, що «ми всім військом і до цього часу не знаємо, чим нас на наше військове чолобиття государ наш пожалував».

Переяславська угода посилила Росію і зумовила нову розстановку політичних сил на сході Європи. Але водночас вона спричинилася до утворення нових осередків протистоянь, що в кінцевому рахунку змушувало російського царя вдаватися до таких політичних кроків, які були Росії не вигідні. В. Ключевський був недалекокий від істини, коли писав, що «малоросійське питання, так криво поставлене обома сторонами, ускладнило і зіпсувало зовнішню політику Москви на кілька десятиріч»⁶.

Під натиском, з одного боку, об'єднаних російсько-українських військ, а з другого — шведських Польща зазнала численних поразок і, здавалося, нестримно котилася до свого занепаду. Перемоги у Білорусії, Литві, Західній Україні зміцнили авторитет Хмельницького, який впритул наблизився до своєї давньої мрії — воз'єднання всіх українських земель. Перебуваючи під Львовом, він заявив, що «вже став господарем всієї руської землі і її нікому іншому ніяким способом не пустить».

У стані певної ейфорії Хмельницький, незадоволений намаганням Росії прибрати всі плоди цих перемог до своїх рук, робить кроки до зближення із Швецією і Трансильванією, пропонуючи своїм новим союзникам плани поділу Речі Посполитої. На початку 1657 р. шведський посол Велінг сповістив короля Карла-Густава про офіційну заяву канцлера Виговського від імені Хмельницького: «Козаки домагаються, щоб ваша королівська величність признала їхнє право на всю стародавню Україну... де існує грецька віра і [їхня] мова... Бо з них глузували б, коли б вони при теперішній нагоді не повернули того... що було від них безправно відібране»⁷.

Водночас Хмельницький виношує плани війни з Туреччиною шляхом створення відкритої для всіх коаліції зацікавлених держав, у тому числі й Росії. Для останньої могли з'явитися внаслідок цього нові можливості зміцнення свого впливу на Балканах — до посередництва Хмельницького зверталася у цій справі сербська старшина. Якоюсь мірою Хмельницького можна вважати предтечею утвореної дещо пізніше, 1684 р., «Священної ліги» — антитурецької коаліції європейських держав, до якої зрештою приєдналася і Росія. Передчасна смерть гетьмана стала на заваді здійсненню далекосяжних політичних планів, що могли докорінно змінити роль України у світовій історії.

Те, що відбувалося в Україні після смерті Хмельницького, зовні нагадує броунівський рух, неспідвладний раціональному поясненню. Витоки анархії, яку історики ХІХ ст. назвали Руїною, навряд чи варто шукати в особах і діях гетьманів. Легше за все, як це багато років робилося, оголосити І. Виговського зрадником і в такий спосіб ухилитися від політичного й психологічного аналізу того-

часного стану українського суспільства. Але без такого аналізу на-вряд чи можна зрозуміти підгрунття Руїни.

Десятирічна війна не тільки до краю виснажила суспільство, а й незмірно поляризувала його. Популярна на початку Визвольної війни егалітарна концепція суспільного устрою, що відкривала селянам шлях до переходу у козацьку верству, дедалі більше поступалася елітарній концепції, що обґрунтовувала права козацької старшини на те місце, яке донедавна належало польським магнатам і шляхті. Гетьмани сприяли зосередженню в руках нової знаті великих багатств і цим збільшували соціальне невдоволення.

Там, де у людей з'являється можливість вибору, завжди знаходяться невдоволені цим вибором. Вхідження України до складу Росії відкрило клапан для виходу негативних емоцій, насамперед зв'язаних із неприйняттям самого цього факту. Трьох-чотирьох років виявилось досить для гіркою усвідомлення: деспотичний, наскрізь пройнятий духом вірнопідданства і сліпої покори політичний лад Росії протипоказаний менталітету українства, вихованого на польському демократизмі і розкутому європеїзмі, хай і з виразним присмаком анархії. Особливо важко було змиритися з новими реаліями вільнолюбним запорожцям.

Ідея повернення назад є лейтмотивом «відкату» в усіх революціях. Національна революція в Україні не становила винятку. Москва ускладнювала становище небажанням рахуватися з інтересами України, зухвалою зарозумілістю воевод, утисками з боку «ратних людей». Ідея повернення в лоно Польщі виникла у цих умовах, як фенікс із попелу. В інтерпретації І. Виговського вона набрала форми «триєдинства» Речі Посполитої, яку сучасники виводили з ідеї «козацького маневрування» між державами-сусідами, що належала ще князеві Дмитру Вишневецькому. І. Виговському, напівгетьману, напівопікуну малолітнього Ю. Хмельницького, вона була близькою, оскільки через шлюбні узи він був зв'язаний значно тісніше із магнатами Речі Посполитої, ніж із російськими чиновниками.

Неабияке значення мала та обставина, що в ідеї «триєдинства» Речі Посполитої з'явилися талановиті інтерпретатори. Тут насамперед слід назвати Юрія Немирича, людину непересічного розуму, теоретика українського протестантизму у формі аріанства. Він дістав блискучу освіту (вчився у Лейдені, Сорбонні, Оксфорді, Падуді, Базелі), був автором кількох праць з історії і теології, у тому числі написаної у двадцятирічному віці латинською мовою «Розмови про московську війну». Один з найбільших в Україні землевласників, він перейшов на бік Хмельницького і за три тижні до його смерті був прийнятий до Війська Запорозького у ранзі полковника. Саме йому належала ідея суверенного «Руського князівства» під польським протекторатом, незалежність якого спиралася б на міжнародні гарантії.

Цю ідею частково вдалося втілити у Гадяцькому трактаті (1658). Він передбачав перетворення Речі Посполитої на федерацію трьох самостійних держав: Польщі, Литви й України. Об'єднувати їх повинна була лише фігура спільного короля, який мав спільно й обиратися. Україна, що тепер іменувалася Великим князівством Руським, діставала власний сейм — національні збори депутатів від усіх земель, найвищий судовий трибунал із діловодством українською мовою, самостійну адміністрацію на зразок польської, повну свободу православної релігії. Гетьман мав обиратися на все життя і затверджуватися королем. Україна зберігала право на власну монету та армію: 30 тис. козаків і 10 тис. регулярного найманого війська. У трактаті оговорювалося право України на свободу друку, заснування двох університетів, колегій, гімназій тощо.

Гадяцький проект (дарма, що він не був здійснений) цікавий як спроба політичного закріплення альтернативних російському варіанту шляхів розв'язання української проблеми. Щоправда, прийнятий Гадяцькою комісією текст далеко не повною мірою відбив домагання і політичні плани української козацької старшини. Про те, що остання йшла значно далі в розумінні автономного статусу «Руського князівства», свідчать не відображені в трактаті побажання, які пізніше були сформульовані в петиції, присланій на сейм 1659 р. Головним серед них було включення до складу «Великого князівства Руського» Волині, Поділля і Галичини, тобто об'єднання у його складі майже всіх українських земель. У первісних начерках тексту привертає увагу думка про статус України як нейтральної держави під подвійним протекторатом — Польщі і Москви. А втім, перспективи відновлення в такий спосіб незалежної Української держави навряд чи були реальними, зважаючи на характер відносин Росії і Польщі.

Підписання Гадяцького договору російський уряд розцінив як зраду Виговського. Щоб прояснити свої цілі й наміри, українська старшина звернулася з маніфестом до держав Європи. У цьому документі, цікавому як перший в українській історії факт звернення до європейської суспільної думки, говорилося: «Не з інших мотивів прийняли ми протекцію великого князя московського, як тільки для того, щоб заховати і примножити для себе і потомства нашого за помічю Божою здобуту і кров'ю стільки разів вернену свободу нашу. Щедро наділене різними обіцянками і приреченнями в. кн. московського, військо наше сподівалося, що з огляду на спільність віри і добровільне підданство в. князь буде для нас справедливим, прихильним і ласкавим, поступатиме з нами щиро і на свободи наші не замишлятиме, але ще примножатиме їх більше і більше, відповідно до обіцянки своєї... Але здурили нас ті надії»⁸. На цій підставі козацька старшина вважала себе вільною від зобов'язань, взятих за Переяславською угодою.

Таким чином, формально Україна поверталася у лоно Польщі.

Юрій Немирич виголосив у польському сеймі з цього приводу блискучу промову, яка закінчувалася словами: «Хай живе королівство польське у віках»⁹. Але Гадяцькому трактату судилося лишитися всього-на-всього документом політичної думки.

Це сталося не тільки тому, що Росія міцно тримала Україну у своїх руках і не зупинилася перед кровопролитною війною за володіння нею. Нетривкість Гадяцького трактату зумовлювалася насамперед тим, що й самої України як чогось цілого у цей час вже не існувало. Вона фактично розпалася на дві частини, які воювали між собою — Лівобережжя на боці Росії, а Правобережжя — Польщі. В обох частинах України соціальні і політичні антагонізми були настільки гострими, що справа часто доходила до цілковитої анархії. Це було прекрасне живильне середовище для різних демагогів, темних люців, про яких козацький літописець Величко писав, що заради срібла й злата кожен з них «брата й отця свого не пощадив би; то як би мав жалувати матки погибаючої України?»

Кожна, велика чи мала, перемога таких «політиків» коштувала рік крові. У конфлікти обох частин України, кожна з яких мала свого гетьмана, постійно втручалися то Росія, то Польща, а кримські татари тим часом грабували, вивозили в полон людей.

А втім, тривалість Руїни зумовили не стільки особисті якості гетьманів, скільки глибина соціальних зрушень, розпочатих Хмельниччиною. Повернути польським шляхтичам їхні маєтки ще довго не міг ніхто «внаслідок непереможної опозиції народних мас і їх рішимої не допускати повернення «лядського пановання»¹⁰. Вкрай нервово реагували маси і на намагання нових власників — козацької старшини — знов запровадити ненависну «панщину». Народна опозиція старшині здебільшого виявлялася тепер не у відкритих виступах (давалися взнаки втома, зневіра), а у стихійних заворушеннях, окремих спалахах невдоволення, у частій зміні гетьманів. Цим спритно користувалися вороги України — як у Польщі, так і в Росії. На маєтності й пожалування могли претендувати лише поступливі й догідливі. Так ішов стихійний відбір далеко не кращих «проводирів народу».

І. Виговський розумів, що не трактатами, а військовою силою вирішиться доля України. Російський уряд то проклинав його, то погоджувався на переговори. На початку 1659 р. під Конотопом російські війська зазнали нищівної поразки від об'єднаних українсько-татарських сил. Але фортуна ненадовго повернулася у бік Виговського. Допоміжні польські війська, що з'явилися в Україні, викликали ненависть народу; у стихійних виступах проти них гинули і прибічники польської орієнтації, такі, як Ю. Немирич. Запорожці виступили на боці «справжнього гетьмана» — Юрія Хмельницького, що й вирішило справу відновлення залежності України від Москви.

Українські автономісти ще плекали надію, що російський уряд врахує уроки Гадяча і принаймні відновить обсяг прав і свобод, закріплених у статтях Богдана Хмельницького. У вимогах, запропонованих московському уряду при виборі Юрія Хмельницького на гетьманство, йшлося про те, щоб «права, привілеї і вольності, подані тоді, не були одмінені і нічим не нарушені»¹¹. Але російські політики знову спритно скористалися з того, що українська сторона не мала власного автентичного тексту переяславських угод. Їм легко вдалося видати погіршений, свідомо сфальсифікований текст за справжні статті Богдана Хмельницького. Цього разу царська адміністрація не пошкодувала коштів і на їхню популяризацію в Україні, видавши нові статті у Києві.

Прийняті на скликаній всупереч волі Ю. Хмельницького раді в Переяславі 7 жовтня 1659 р. нові «статті» значно погіршували статус України, оскільки в них ішлося про безумовне підпорядкування козацького війська на чолі з гетьманом верховній владі царя. Царські воєводи з військом мали перебувати в Києві, Ніжині, Переяславі, Брацлаві й Умані, гетьман не міг самовладно призначати полковників і генеральних старшин.

Але й Москві її непоступливість обійшлася дорого, спричинивши великі територіальні втрати. Її боротьба з козацькою старшиною дала можливість Польщі виступити з претензіями на втрачену українську територію, і договором 1667 р. Москва змушена була поділитися з нею українськими землями. Волинь, значна частина Поділля і Київщини знов опинилися під владою Польщі, і тільки при другому її поділі у 1793 р. російський уряд повернув їх.

Узаконення поділу України на дві частини (думкою старшини при цьому ніхто не поцікавився) значно ускладнило політичну ситуацію, посилило нестабільність. У ролі гетьманів по обох берегах Дніпра подвизалися часто слухняні провідники чужої волі, а інколи й відверті авантюристи. Виняток становив правобережний гетьман Петро Дорошенко — людина непересічних здібностей і твердої волі. Син козацького полковника і онук гетьмана, він пройшов вишкіл при Хмельницькому й Виговському, виконував важливі дипломатичні доручення. Мріючи про створення незалежної Української держави, до складу якої входили б усі українські землі «від Путивля до Самбора», він намагався реалізувати свій політичний задум за допомогою Криму й Туреччини. Становище Правобережної України у Польщі Дорошенко вважав украй незадовільним. У листі до підканцлера Польщі А. Ольшевського він обурювався тим, що в урядових документах згадуються тільки Корона Польська і Князівство Литовське, а «Русь викидають за плот». Хіба справедливо, писав він, титулувати короля «князем руським», а саме Князівство Руське не згадувати?¹²

Ще до підписання Андрусівського миру, у лютому 1666 р. на раді в Чигирині було ухвалено рішення «вигнати всіх ляхів з Ук-

раїни до Польщі», вступити в союз з кримським ханом і йти на лівий берег Дніпра, щоб об'єднати його з Правобережжям. План цей почав здійснюватися. Козаки проголосили Дорошенка гетьманом обох боків Дніпра.

Формальне об'єднання України «під однією булавою» не зняло тих найглибших суперечностей, які буквально роздирали українське суспільство. Царський уряд визнав гетьманом не Дорошенка, а Дем'яна Многогрішного, на Правобережжі й Запорожжі у нього теж вистачало конкурентів. Старшина вела відвертий торг із царським і польським урядами, а тим часом коло автономних прав України звужувалося. Глухівські статті, підписані Многогрішним, категорично забороняли гетьману дипломатичні зносини з іншими країнами, значно обмежували можливості переходу селян у козаки, зафіксували козацький реєстр на рівні 30 тис. чоловік. На нескінченних війнах, інтригах гріли руки підступні ділки, що використовували трагедію народу для власного нестримного збагачення. При обранні нового лівобережного гетьмана І. Самойловича в українських делегатів було відібрано право участі в дипломатичних конференціях — остання тіль державної незалежності України на очах зникала.

За цих умов Дорошенко остаточно прийняв рішення визнати себе васалом турецького султана в обмін на його обіцянку добитися визволення України і її об'єднання в етнографічних межах — до Вісли і Путивля, а також покласти край татарським спустошенням України. Але його демарші справляли мінімальний вплив на «союзників». Татарські спустошення ставили у провину Дорошенку, його авторитет нестримно падав.

У травні 1672 р. султан Магомет IV з великою армією рушив на Польщу, майже не зустрівши опору. За Бучацьким договором 1672 р. Польща віддавала Туреччині Поділля, водночас визнаючи Київське і Брацлавське воєводства козацьким володінням під протекторатом Туреччини. Під впливом цієї поразки активізувався російський уряд, погодившись прийняти Дорошенка з Правобережною Україною під протекцію Москви. Здавалося, що плани Дорошенка близькі до здійснення.

Умови, які ставив Дорошенко перед російським урядом, роблять йому честь як твердому й далекоглядному політику. Він домагався, щоб у Київському, Брацлавському і Чернігівському воєводствах був один гетьман; йому мали підкоритися Запорожжя, а також Київ. Але реальні шанси на одержання московської допомоги Дорошенко переоцінив. Давно очікуваний прихід турків не тільки не поліпшив ситуацію, а викликав своїми жорстокостями і поборами новий вибух обурення. У боротьбу за Правобережжя вступила й Польща. Доведене до відчаю населення тікало світ за очі, насамперед заселяючи Слобожанщину. Залишений усіма, Дорошенко змушений був зректися влади.

Трагедія України прискорила утворення антитурецького союзу, який уклали Росія, Польща, австрійські землі і Венеція. Йому передувало укладення «вічного миру» між Росією і Польщею, за яким Київ і Запорозжя переходили під владу Росії. Проте здійснений 1687 р. похід на Крим закінчився для Росії повною невдачею. Під час цього походу відбулася чергова зміна лівобережного гетьмана. Ним став Іван Мазепа, якому вдалося утримувати булаву протягом 21 року.

Високоосвічена людина, здібний політик, Мазепа виявив виразне прагнення до сильної авторитарної влади, опертої на верхівку української еліти — заможної козацької старшини. Завоювавши майже безмежне довір'я молодого царя Петра I, Мазепа зміцнив свої позиції в українському суспільстві, хоч і змушений був рахуватися з наявністю опозиції, що виходила часто із Запорозжя. Військовий канцелярист П. Іваненко (Петрик) виступив проти Мазепи під гаслом «скинути московське невільницьке ярмо з вільних козацьких хребтів». Оpubлікувавши 1927 р. договір, що його уклав Петрик з Кримом, О. Оглоблин вважав, що він становить інтерес для історії української політичної думки, оскільки пройнятий ідеєю визволення України з-під чужоземної влади та об'єднання українських земель в одній державі¹³. Незалежно від шансів на успіх, які мав Петрик, його політичні заяви є свідченням того, що тема «тиранства Москви» була досить болючою в українському суспільстві, у тому числі і серед старшини. Протягом багатьох років Мазепа відмежовувався від цих настроїв і боровся проти них; хоча в Москву щороку летіли доноси про його антиросійську орієнтацію, Петро I не йняв їм віри.

Ситуація різко змінилася під час Північної війни Росії із Швецією. Україна змушена була нести тягар зовсім чужої для неї війни, розгорнути величезні фортифікаційні роботи, постачати армії коней і провіант. Під тиском народного невдоволення і старшинських вимог Мазепа наважився перейти на бік шведського короля Карла XII. За свідченням П. Орлика, Мазепа твердо заявив, що робить цей крок «для користі всього народу українського, для піднесення його прав і вольностей... щоб ви з жінками вашими і рідний край не загинули ні під москалями, ні під шведами»¹⁴. Політичним ідеалом Мазепи була незалежна Україна під шведським протекторатом.

Здійснитися його планам не судилося. Похід Карла XII закінчився катастрофою. Ще задовго до неї було дощенту зруйновано гетьманську столицю Батурин і вирізано всіх його жителів. Страшну ціну платив український народ за мрію про незалежність.

А навколо особи Мазепи вже майже три століття не вщухають гострі дискусії. Прибічники «єдиної й неділимої Росії» одностайно таврували його як зрадника, родоначальника сепаратизму, історики з націоналістичного табору бачили в ньому національного героя,

борця за волю України. Вчинки Мазепи і досі здебільшого оцінюються з емоційного, морально-психологічного погляду: в ім'я чого він діяв, якими інтересами керувався? Нині, на хвилі ейфорії, викликаній здобуттям незалежності, відчутна тенденція ідеалізації особи Мазепи.

Як нам здається, найбільш реалістичний підхід до характеристики цієї історичної постаті запропонував О. Субтельний, виходячи з нових методологій, розроблених німецькою школою структурного функціоналізму, французькою школою «анналів», американською психоісторичною школою. Використовуючи порівняльний метод, О. Субтельний розглядає трагічні події в Україні початку XVIII ст. в ряду драматичних конфронтацій місцевих (національних) еліт з їхніми чужоземними суверенами. Якщо підлеглий мав достатню причину звинувачувати суверена в нехтуванні взятих ним на себе за договором зобов'язань, він мав право повстати проти нього для захисту своїх інтересів. Такий метод відкриває шлях до подолання емоційно-упереджених оцінок, дає змогу включити події в Україні в загальноєвропейський контекст¹⁵.

Поразка мазепинців мала катастрофічні наслідки для української автономії і розвитку української державності. Виношені національною елітою впродовж багатьох десятиріч визвольні плани зазнали краху. Полтавська катастрофа була використана московським урядом для широкомасштабного й рішучого наступу на українську автономію. Цей наступ закінчився за кілька десятиріч практично повною ліквідацією останньої.

Однак національна ідея продовжувала жити в українському суспільстві навіть у найтяжчі часи його історії і становила собою ту базу, на якій із настанням сприятливих обставин щоразу відроджувались національний дух народу і українська державність.

Яскравою пам'яткою суспільно-політичної думки в Україні «післямазепинської» доби, що віддзеркалює тогочасний рівень розвитку національної свідомості й поглядів на українську державність, є так звана Бендерська конституція, проголошена 5 квітня 1710 р. (за старим стилем) у м. Бендерах з нагоди обрання генерального писаря Пилипа Орлика гетьманом України в еміграції.

Здобувши, як і Іван Мазепа, вищу освіту в ушлявленій Києво-Могилянській колегії, де був учнем відомого вченого Стефана Яворського, Пилип Орлик також належав до когорти провідних українських політичних діячів визвольного руху XVIII ст. Як прибічник і поборник державно-політичної й національної незалежності України, він був своїми суспільно-політичними поглядами близький Мазепі й належав до найдовірениших людей гетьмана, зберігши вірність йому до смерті¹⁶. Вказана обставина не могла

не позначитися істотним чином і на змісті складеної в Бендерах за його безпосередньої участі Конституції Української держави, що мала назву «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького» й відома в історичній літературі ще як «Конституція Пилипа Орлика». Цей яскравий документ політичної думки узагальнював і розвивав державницькі погляди української політичної еліти з оточення гетьмана Мазепи.

Характерно, що бендерські «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького» були складені як договір між «ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорозького», та козацьким військом (народом України) і прийняті «публічною ухвалою обох сторін» та підтвержені «на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом». Вже сама ця форма документа засвідчувала його більшу близькість до європейських традицій конституційного права, аніж до ідей східного патримоніалізму. Але головне, що прийняття конституції у формі договору між гетьманом і козацьким військом (народом) продовжувало самотутні традиції державного устрою, які склалися на території України з найдавніших часів і помітно відрізняли місцевий процес державотворення від розвитку державницьких традицій у сусідніх народів. Вони проявлялися, зокрема, в оригінальному поєднанні авторитарного правління (високий ступінь концентрації влади в руках князя, кошового атамана, гетьмана) з виразними (переважно охлократичними) елементами раннього демократизму, що уособлювалися народним віче, а згодом радами й були дійовими противагами авторитаризму князівської і гетьманської влади.

Конституція однозначно засуджувала тенденцію до узурпації влади окремими українськими гетьманами, що проявлялася у вигляді принципу: «Я так хочу, я так велю». «Через таке деспотичне право, — говорилося в Конституції, — [завдяки] некомпетентності гетьманського правління на батьківщині і в Війську Запорозькому виникали численні безпорядки, порушення законів і вольностей, громадські утиски, насильницьке розміщення військових постів, зневажливе ставлення до старшин, полковників та знатних козаків». У зв'язку з цим укладачі Конституції ставили логічне запитання: «Якщо в незалежних державах дотримуються похвального і корисного для публічної рівноваги порядку, а саме — і під час війни, і в умовах миру збирати приватні і публічні ради, обмірковуючи спільне благо батьківщини, на яких і незалежні володарі у присутності його Величності не відмовлялися підкорити свою думку спільному рішення урядовців і радників, то чому б вільній нації не дотримуватися такого ж прекрасного порядку? Він існував у Війську Запорозькому у давні часи за старим правом вольностей, стосуючись гетьманату».

Відповідь на це запитання була однозначною: Конституція пе-

редбачала «навічне» встановлення в Україні такого закону, коли б першість у вирішенні всіх державних справ належала Генеральній раді, без попереднього рішення і згоди якої гетьман не міг би на свій власний розсуд нічого ні вирішувати, ні здійснювати. Генеральна рада повинна була збиратися тричі на рік: на Різдво, Великдень і Покрову. У ній мали брати участь «не лише полковники зі своїми урядниками й сотниками, не тільки генеральні радники від усіх полків, але й послі від низового Війська Запорозького для слухання й обговорення справ». Нагальні публічні справи, що виникали в період між черговими сесіями Генеральної ради, гетьман міг вирішувати сам «за порадою генеральної старшини».

Генеральна старшина повинна була шанувати гетьмана; однак, якщо б у його вчинках було помічено «щось супротивне справедливості й таке, що відхиляється від законів або завдає шкоди вольностям і небезпечно для батьківщини», вона, а також полковники й генеральні радники мали право «публічно на раді висловити докір його ясновельможності, вимагаючи звіту щодо порушення законів і вольностей батьківщини, однак без лихослів'я і без найменшої шкоди високій гетьманській честі». Гетьман не повинен був ображатися чи мститися за ці докори, а мусив дбати про виправлення порушень. Йому, як шанованій вищій посадовій особі в державі, належало взаємно поважати депутатів старшинської ради, мати їх за бойових товаришів, а не за рабів, «не примушуючи їх умисне до особистої залежності й безглуздої та недостойної при собі присутності, окрім тих випадків, коли цього вимагатиме необхідність». Гетьманські слуги (джури) не могли виступати посередниками між гетьманом і генеральною старшиною й не допускалися до участі в будь-яких законодавчих, управлінських, військових і посольських справах, а тим паче до виконання громадських доручень. Якщо б хтось із старшини, урядників чи рядових козаків учинив злочин, винуватця не повинен був карати сам гетьман «із власної ініціативи і помсти». Правопорушення мало стати предметом розгляду Генерального суду, який «повинен винести рішення не поблажливе й не лицемірне, а таке, якому кожен мусить підкорятися, як переможений законом».

Для завідування державним скарбом Конституція передбачала відновлення в системі політичної влади традиційної для запорозького товариства посади генерального підскарб'я, причому узаконювалося строге розділення державного скарбу і особистих коштів гетьмана. Таке ж розділення громадських і власних коштів запроваджувалося і в полках, де під орудою генерального підскарб'я мали працювати полкові скарбники (по 2 в кожному полку). Посади генерального і полкових скарбників були виборними й публічно підзвітними, причому у виборах полкових скарбників мали брати участь як козаки, так і простий люд.

Згідно з Конституцією гетьман мав дбати, щоб «на рядовий і

простий народ не покладати надмірних тягарів, утисків і надмірних вимог» і не допускати зловживань у податковій політиці. Козацькі вдови, дружини козаків і осиротілі козацькі діти, а також козацькі господарства і господарства жінок, чоловіки яких перебувають на війні чи на якихось військових службах, взагалі звільнялися від посполитих повинностей і сплати податків. По визволенню України «від московського рабства» мала бути проведена «ревізія усіх видів публічних і приватних володінь», щоб розсудити й ухвалити «урочисто й непорушно: кому належить згідно з законом, а кому не належить користуватися правом володіння публічними маєтками і які саме належить виконувати повинності підданими». Оскільки в Гетьманській державі набули помітного поширення хабарництво і підкупи з метою зайняття різних адміністративних посад, Конституція передбачала встановлення порядку, коли б «як козацькі, так і прості урядники, а особливо полковники» обиралися «вільним волевиявленням і голосуванням» і сам гетьман не мав права когось наставляти своєю власною волею, хоч його прерогативою залишалося затвердження обраних урядників і старшини.

Названі положення Бендерської конституції, даючи змогу простежити не лише наступність, а й розвиток українських традицій організації суспільно-політичного життя, становлять значний науковий інтерес як пряме свідчення тогочасного рівня духовності й політичного мислення провідної еліти українського суспільства. Але найбільше значення з погляду історії української національної ідеї мають висловлені в цьому документі думки щодо державного статусу і геополітичної орієнтації України.

Вступ до Конституції починався поясненням причин, чому Україна змінила свою геополітичну орієнтацію: поривала з Московською державою і переходила під шведську протекцію. Коли гетьман Богдан Хмельницький, говорилося тут, на чолі козацького війська збройно звільнив Україну від польського рабства, він «цілком добровільно піддав і себе, і народ царству Московському, сподіваючись на те, що вони, будучи самі такого ж обряду, як і ми, дотримуватимуться своїх зобов'язань відповідно до прийнятих пактів і конституцій, скріплених присягою, і що він назавжди збереже Військо Запорозьке і вільний народ руський під його покровительством при непорушних правах законів та вольностей». Однак ці сподівання не справдилися: після смерті Б. Хмельницького Московське царство «взяло намір, дошукуючись багатьох засобів і способів позбавити Військо Запорозьке його вольностей, підтверджених власною присягою, призвести його до остаточного знищення і накласти рабське ярмо на вільний народ, який ніколи не дозволяв себе завоювати силою зброї». При цьому яскраво виявився намір за допомогою сили перетворити козаків на регулярну армію, підкорити своїй владі міста, скасувати права і вольності,

«знищити з коренем Військо Запорозьке, що перебуває в пониззях Дніпра, і навіки стерти його ім'я».

Саме з цієї навислої над Україною загрози виводилася в Конституції логіка дій гетьмана Івана Мазепи, продиктована «ревністю до недоторканості батьківщини, законів та вольностей Війська Запорозького» і бажанням іти «по слідах свого попередника найвідважнішого світлої пам'яті гетьмана Богдана Хмельницького». Завдання «перейнятися пильною турботою про потреби батьківщини» і продовжити справу своїх славних попередників — Богдана Хмельницького і Івана Мазепи — ставилося авторами Конституції і перед Пилипом Орликом.

Для обґрунтування законності претензій України на власну державність укладачі Конституції наголошували на автохтонності української державності, повторюючи з цією метою популярний тоді міф про походження «народу козацького, давнього та відважного» від хозарів; при цьому, очевидно, щоб підкреслити обґрунтованість переходу України під протекторат шведського короля, стверджували, що нібито «своє походження колишне хозарське плем'я, назване згодом козацьким, веде і виводить від відважних і непереможних готів». Прагнучи посилити тезу про автохтонність української державності, вони тут же створювали ще один міф, згідно з яким першим на Русі прийняв християнство не великий князь Володимир Святославович, а Каган — «себто володар козаків», надаючи в такий спосіб пріоритет у заснуванні Руської (Київської) держави козакам. З означеної тези випливав логічний висновок, що «народ козацький», маючи давній і значний досвід автохтонного державотворення, цілком обґрунтовано претендує на відродження власної державності.

У подальших статтях Конституції визначалися основні принципи будівництва Української держави.

Перший принцип полягав у забезпеченні домінування в державі православної християнської віри. Конституція встановлювала, що гетьман після визволення України «від ярма московського» буде «зобов'язаний і примушений у законному порядку особливо дбати про те, щоб жодна чужинська релігія не запроваджувалася в нашій Руській батьківщині». Крім того передбачалося, що гетьман мусить всіляко сприяти поверненню України «у підпорядкування первісній екзаршій владі константинопольського апостольського престолу».

Другий принцип стосувався забезпечення державної самостійності України і цілісності її кордонів від Польщі до річки Случ, встановлених ще за правління Богдана Хмельницького. Зрозуміло, що входження України під протекторат Швеції не могло не обмежувати її державного суверенітету. Через це Конституція зобов'язувала гетьмана під час укладання угод з королем Швеції твердо наполягати, щоб той, а також його нащадки «на ділі

здійснювали у майбутньому охорону нашої батьківщини стосовно недоторканості її законів, привілеїв та кордонів» і нікому не дозволяли «не лише порушувати закони і вольності [наші], але й привласнювати батьківські землі». Перед гетьманом ставилося завдання звернутися до шведського короля, аби він домагався при укладанні угод з Московським царством повернення полонених українців і справедливого відшкодування всіх збитків, заподіяних Україні війною. Під час мирних переговорів короля Швеції з Московським царством гетьман мусив подбати й про задоволення безпосередніх інтересів Війська Запорозького, а саме: звільнення Дніпра і всіх земель Війська Запорозького від московських укріплень і фортець та повернення їх у власність Запорожжя; передачу міста Терехтемирова (Трахмемирова) з усіма прилеглими землями, перевозом на Дніпрі та шпиталем для «козаків, обтяжених похилим віком, пригнічених крайньою бідністю, а також виснажених ранами», у відання Війська Запорозького; передачу у відання виключно Запорожжя Дніпра з усіма його річковими промислами від Переволочни до Очакова, а також річки Ворскли з млинами, річок і проток у Дикому Полі, Козацької фортеці з усіма прилеглими землями та міст Переволочни і Келеберди.

Третій принцип полягав у строгому дотриманні миролюбної зовнішньої політики Української держави. Виходячи з геополітичної орієнтації на відновлення і зміцнення розтоптаного Московським царством суверенної української державності шляхом входження під протекторат короля Швеції, Конституція передбачала створення сприятливих умов для досягнення цієї мети також завдяки налагодженню дружніх стосунків і укладанню відповідних угод з усіма іншими сусідніми державами, зокрема Кримським ханством. Щодо останнього перед гетьманом ставилося завдання подбати «через послів перед найяснішим ханом про відновлення давнього братерства з Кримським ханством для збройного об'єднання і скріплення вічної дружби, щоб надалі сусідні землі, зауваживши це, не пробували зухвалим нападом підкорити собі Україну». Після завершення війни і відновлення Української держави він повинен був подбати і про те, «щоб з нашого боку не порушувався і ніяким чином не псувався стійкий союз і братерство з Кримським ханством розгнуданими нападами порушників, які не соромляться, звикнувши жити у гріхах, не тільки ламати права сусідства й дружби, але й розривати мирні угоди»¹⁷.

Названі й інші положення Бендерської конституції, ставлячи її в ряд найяскравіших і найвизначніших пам'яток тодішнього європейського конституційного права, засвідчують порівняно високий рівень політичної зрілості репрезентантів української державницької ідеї. Якоюсь мірою вони передбачили принципи майбутнього західноєвропейського парламентаризму і республіканської форми правління.

Помітну роль у становленні національної ідеї гетьманської доби відігравали й історичні праці українських дослідників. Ці праці дедалі більше відходили від традиційних літописних оповідань і набували характеру власне прагматичної історії. Серед позначених гострим відчуттям історичних коренів народу виділялася «Хроника из летописцев стародавних» Феодосія Софоновича. Виходець із родини київських міщан, її автор був ігуменом Михайлівського Золотоверхого собору в Києві, згодом намісником Київської митрополії у Гетьманщині. Софонович ставить своїм завданням розказати «руським синам», «отколь Русь почалася и як паньство руское за початку ставши до сего часу идет». Він вважає, що кожен повинен знати про свою вітчизну «и иншим пытающим сказати, бо своего роду незнающих людей за глупых почитают». Вітчизна для Софоновича не Росія, а Україна, хоч він скрізь демонструє лояльність до російського самодержавства. В історії Русі він приділяє особливу увагу Данилові Галицькому, із симпатією пише про Костянтина Острозького, а щодо Хмельницького зауважує, що, присягаючи на вірність цареві, він представляв «всю Україну обох берегів Дніпра»¹⁸.

На відміну від «Хроніки» Софоновича, яка донедавна не була опублікована, інший пам'ятник української історіографії XVII ст. «Синопис» виходив протягом семи років (1674 — 1681) трьома виданнями і мав згодом — аж до 30-х років XIX ст. — понад 30 передруків. У Росії він довго був чи не єдиним підручником з історії. Секрет такої популярності компілятивного, досить сухо й нецікаво написаного історіософічного твору в утверджуваних у ньому ідеях «триєдинства» Русі, спрямованих, по суті, на іннігіляцію українства, його розчинення у «руському морі». Хоча його автор (традиційно ним вважали, без достатніх на те підстав, архімандрита Києво-Печерського монастиря І. Гізеля) розрізняє Велику, Малу і Білу «Росію», однак викладає їхню історію як літопис російського «самодержавства». Історію «Росії» він починає від «первоначальных князей богоспасаемого града Києва», іменує «первейшим самодержцем всея России» Володимира, вважає, що самодержавство київське тривало 431 рік. Потім воно «спиняється» і з'являється уже в Москві. Доводиться виклад до царювання Олексія Михайловича, «всея Великия, Малыя и Белья России самодержца».

Таким чином, «Синопис» створював фундамент для заснованих на династичній легітимності «всеросійських» історій XIX і XX ст., закладав підвалини концепції перенесення політичних традицій з Києва до Москви. Приєднання Києва до Росії в цій концепції мало вигляд повернення міста законному сюзеренові. Що ж до історії України XV — XVII ст., то їй у створеному в Києві «Синописі» місця практично не знайшлося. Козаки згадуються тут лише у розділі про походження народів, а такі поворотні для історії Ук-

раїни події, як Брестська унія і Визвольна війна під проводом Б. Хмельницького, взагалі обійдені.

На відміну від «Синопису» в фокусі мемуарно-історичної прози XVIII ст. опинилися питання Визвольної війни. Як зазначив в «Історії української літератури» І. Франко, вона створила грандіозну «конструкцію Хмельниччини», яка має насамперед ідейно-естетичне, а потім уже документально-історичне значення. З певною долею умовності до історичних праць можна віднести так звані козацькі літописи, що з'явилися на початку XVIII ст.: «Літопис Самовидця», ймовірним автором якого був протопоп стародубський Роман Ракушка; літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки, учасника депутації представників козацької старшини на чолі з наказним гетьманом Павлом Полуботком до царя; «Сказаніє» Самійла Величка, канцеляриста Генеральної канцелярії. У наступні десятиріччя з'явилися історичні праці українських дослідників-патріотів Григорія Покаса, Петра Симоновського, Степана Лукомського, Олександра Рігельмана, Михайла Антоновського, Якова Марковича та ін. Присвячені головним чином історії Хмельниччини та Гетьманщини, ці праці, написані за тяжких часів, коли Україна геть втратила власну державність і поволі втрачала останні залишки автономії, не давали згаснути національно-державницькій думці і національній свідомості, звертаючи увагу співвітчизників на генетичний зв'язок історії славної гетьманської доби з княжою і проводячи аналогію між історією України часів Київської держави та становищем, у якому вона опинилася у XVIII ст. Вони доводили, що українське козацтво — прями нащадки тих «русів», які створили могутню та славу Київську державу; недоля українського народу, його пригноблення — це явища тимчасові й за ними неминуче має настати відродження свободи і державності¹⁹.

У останній чверті XVIII ст. ці ж ідеї розвивали у своїй творчості представники української національної еліти, які групувалися на терені Новгород-Сіверщини й відомі в історичній літературі як «Новгород-Сіверський патріотичний гурток».

Цей гурток українських патріотів-автономістів, що немало прислужився справі українського національного відродження, виник на Новгород-Сіверщині зовсім не випадково. Старе і тихе сотенне містечко, Новгород-Сіверський став у цей час (1782 — 1796 рр.) осередком великої території північної Гетьманщини, губернським центром нового, Новгород-Сіверського намісництва, до складу якого увійшли 11 повітів, розташованих на території найбільших і найкультурніших полків — Стародубського, Ніжинського й Чернігівського. При цьому в межах намісництва опинилися обидві колишні столиці гетьманської України — стара Батурин і нова Глухів — з їхніми історичними традиціями й помітними тенденціями до відновлення гетьманського державництва. Відкриття

намісництва з його губернськими установами, осередком дворянського «общества», кафедрою нової єпархії, Головним народним училищем (згодом гімназією) та духовною семінарією пожвавило громадське й культурне життя старовинного княжого міста, перетворило його на культурно-політичний центр усієї північної Гетьманщини. Не дивно, що тут гуртувалися значні українські політичні й культурні сили того часу: Григорій Долинський, колишній лідер ніжинського й батуринського шляхетства; Павло Корпчевський, причетний до повстання пікінерів у 1760-х роках; Іван Халанський, директор Новгород-Сіверського Головного народного училища (гімназії), автор проекту заснування університету в Новгород-Сіверському; Михайло Марков, відомий дослідник чернігівської старовини; Андрій Рачинський, талановитий композитор і музикант; Володимир Сокальський, останній архімандрит Запорозької Січі; ігумен Варлаам Шишацький, відомий вчений-богослов, прихильник автокефалії української церкви; священник Андрій Пригара, автор «Особаго или Топографического описанія города губернскаго Новгород-Сиверскаго» (1786); архімандрит Мелхиседек Значко-Яворський, колишній ігумен Мотронинського монастиря, палкий оборонець національних прав українського народу; Опанас Лобисевич, один з лідерів гуртка, та інші, здебільшого вихованці Київської академії й іноземних університетів. Разом із своїми родичами, сусідами, товаришами, друзями, пов'язаними з Новгород-Сіверським службовими, родинними та іншими справами, вони творили місцеву громадську думку, яскраво забарвлювали культурне оточення. З діяльністю цього гуртка дослідники пов'язують відому місію В. Капніста до Берліна 1791 р. й ряд інших патріотичних ініціатив і практичних справ на ниві національно-державного й культурного відродження України.

Із середовища національно-патріотичних діячів Новгород-Сіверщини майже напевно вийшла й славетна «Історія Русів», що спричинила згодом великий резонанс у національно-культурному і громадсько-політичному житті українського суспільства, навіть за його межами, і є одним з найяскравіших свідчень високого рівня розвитку української національної ідеї того часу.

Авторство, місце і час написання «Історії Русів» ще й по сьогодні оповиті загадками. Рукопис цієї праці під назвою «История Русов, или Малой Россіи» був виявлений близько 1828 р. при описі бібліотеки у містечку Гриневі Стародубського повіту Чернігівської губернії, що переходила у спадщину від князя Лобанова-Ростовського до князя Голицина (Лобанов-Ростовський, у свою чергу, одержав містечко разом з бібліотекою у спадщину від Олександра Безбородька). Описувачі бібліотеки показали рукопис родичеві покійного О. Безбородька губернському маршалку С. Шираю, а той одразу ж розпорядився зняти копію. Знахідка швидко набула розголосу, і стародубські поміщики, вельми зацікавившись працею,

стали робити з Шираєвої копії нові переписи, завдяки чому «Історія Русів» незабаром стала відомою далеко за межами Стародубщини. Одну копію зняв А. Ханенко і переслав до Москви відомому українському історику й видавцеві О. Бодянському, який опублікував її 1846 р. спочатку в «Чтениях Общества истории и древностей российских», а потім і окремою книгою²⁰. Сам же рукопис, з якого зняли копію, перейшов разом з бібліотекою до князя Голицина, і його подальша доля невідома. Так само як таємницею залишилося, чи був цей рукопис автографом твору, чи також лише копією останнього. Адже є дані, що «Історія Русів» переписувалася й досить активно поширювалася, причому не лише на території України, а й за її межами, ще до її «відкриття» 1828 р.²¹

За своєю суттю «Історія Русів» була не науковим історичним дослідженням, а скоріше політичним трактатом, втіленим у історичну форму. З одного боку, вона ніби замикала ряд вже згаданих історичних творів, написаних українськими дослідниками у XVIII ст., з іншого — своїм величезним зарядом духовної енергії, гуманізму, волелюбства й українського патріотизму відкривала низку історичних, історично-археологічних, історично-етнографічних та історично-археологічних досліджень XIX — початку XX ст., що, науково обґрунтовуючи й розвиваючи ідеї «Історії Русів», стали якнайважливішою складовою частиною процесу нового національного відродження українського народу.

Основною засадою твору була ідея про культурне, моральне й історичне право будь-якого народу, зокрема українського, на самостійний державно-політичний розвиток. Ця фундаментальна думка червоною ниткою проходила через усю книгу. Огляд вітчизняної історії починався з найдавніших часів, при цьому увага акцентувалася на автохтонності українського народу; княжі ж часи автор вважав початком самостійної української державності. Наголос робився на тому, що Київська Русь — це державне утворення передусім українського народу, що Русь — це Україна, а не Росія, бо до Русі з російських земель входила тільки Новгородська земля. Через внутрішні незгоди та татарський напад Україна (Русь) втратила державну самостійність, але з Литвою та Польщею з'єдналася цілком добровільно, щоб спільно боротися з татарами, і мала в Литві та Польщі рівноправне становище у федеративній державі. Цю рівноправність насильно порушила Польща, відбираючи права та вольності українського народу та чинячи релігійний гніт.

Головну вину в порушенні змальованої в книзі «ідилії» у відносинах між Польщею, Литвою й Україною автор покладав на церковну унію, вигадану папою Климентом VIII; вона з'явилася «у лисячій шкурі та з вовчою горлянкою». Саме унія та заходи польського уряду щодо полонізації українського народу й позбавлення його власної державності призвели до тривалого та запеклого

польсько-українського ворогування. Становище ще більш погіршало через зраду «чиновного шляхетства малоросійського», яке, «не стерпівши наруг від поляків і не змігши перенести позбавлення місць своїх, а паче втрати рангових та набутих маєтків, відкинулося від народу свого». Спочатку це виявилось в окатоличенні, а потім і у зреченні «самої породи своєї руської» і цілковитому ополяченні.

Змальовуючи на такий кшталт українську історію, автор приділив основну увагу боротьбі народу проти поневолення. Найбільш повно й яскраво описано історію Козаччини, Хмельниччини й Гетьманщини. Переконливо доводячи автохтонність українського козацтва, автор «Історії Русів» заперечував польським і російським історіографам, які здебільшого зображували козаків «зайдами» на українській землі. Він писав, що «такі безглузді думки важать більше, аніж помилки історичні і, не шукаючи інших істин, сам глузд їх спростовує», адже кожен народ прагне довірити свою долю та безпеку не чужому, а своєму воїнству.

Саму ж боротьбу козащини проти польського гніту описано суто в дусі традицій української історіографії XVII — XVIII ст.: це ряд національно-визвольних воєн, що висунули цілу низку героїв-гетьманів — Косинського, Наливайка, Тараса Трясила, Гуню, Острияницю та ін. У вигаданому листі Наливайка до польського короля подано надзвичайно яскраво й літературно викладену ідеологію цієї визвольної боротьби. «Народ руський, — говорилося в цьому міфічному документі, — бувши в поєднанні спершу з Князівством Литовським, а згодом і з Королівством Польським, не був ніколи од них завойований і їм раболіпний, але, яко союзний і єдиноплемянний, од єдиного кореня слов'янського, альбо сарматського, виниклий, по добрій волі з'єднався на однакових і рівних з ними правах та привілеях, договорами й пактами урочисто затверджених... Сей народ в потребах і підмогах спільної об'єднаної нації ознаменував себе всілякою допомогою і одностайністю союзною і братерською, а воїнство руське прославало Польщу і здивувало цілий світ мужніми подвигами своїми в герцях і в обороні та поширенні держави Польської... Але недруг, що добро ненавидить, котрий з пекла вийшов, розірвав ту священну єдність народів на пагубу обопільну»²².

Центральною постаттю серед провідників національно-визвольного руху українського народу виступає в «Історії Русів» Богдан Хмельницький, змальований автором з великою любов'ю, як уособлення всіх можливих чеснот полководця, політика й громадянина. Головна заслуга Хмельницького — визволення України і повернення їй незалежності. У цьому контексті трактується й укладена за ініціативою Б. Хмельницького Переяславська угода 1654 р.: вона стала союзом двох близьких за походженням і вірою народів, який покликаний був уберегти обидві держави — Українську й Москов-

ську — від небезпеки, що загрожувала їм на той час від лихих намірів сусідів: Туреччини й Польщі. При цьому автор звертає увагу на ту важливу обставину, що український гетьман відхилив настійні пропозиції турецького хана й польського короля про спільний воєнний похід проти Московської держави й зумів розрадити ту частину козацького товариства, яка закликала пристати на пропонувану спільну акцію. У творі із зрозумілим перебільшенням наголошується, що при укладенні угоди з Московією послі цієї держави «підтвердили присягою своєю від особи царя і царства Московського про вічне і непорушне шанування умовлених договорів».

Подальшу трагедію українського народу і його державності «Історія Русів» пов'язує не з укладенням союзу з Московською державою (сам по собі цей акт був виправданий з огляду на ті небезпеки, які чатували тоді на знесилений багаторічною боротьбою проти польського й турецького поневолення український народ), а з порушенням московськими самодержцями підписаних договорів і використанням ними обопільно добровільного союзу народів як зручної підстави для експансії в українських землях і поступового їх поглинання міцніючою Московською імперією. Цю думку автор, із зрозумілих причин, не висловлював відкрито, але вона досить виразно читалася поміж рядками, прослідковувалася через увесь виклад «післяперейславської» історії України, вкладалася в уста ряду національних політичних діячів. У творі показувалося, що Україна з її яскраво вираженими козацько-демократичними державницькими традиціями і своєрідним характером та культурою народу, який творив цей суспільно-політичний лад, не вписувалася в абсолютистсько-монархічний устрій тодішньої Московської держави, і ця обставина стала далеко не останньою причиною трагічного для українського народу перебігу стосунків між двома державами. Вустами генерального осавула Богуна автор зауважував, що «в народі московському владарює найнеключиміше рабство і невільництво у найвищій мірі і що в них, окрім Божого та царського, нічого власного нема і бути не може; і людей, на їх думку, створено нібито для того, щоб в ньому не мати нічого, а лише рабствувати». В іншому місці в уста безіменної групи молодшої козацької старшини вкладалася думка про те, що російський абсолютизм вирізнявся своєю феодальною жорстокістю навіть з-поміж інших авторитарних політичних режимів сусідніх Україні держав, зокрема Оттоманської. У турків, говорилося тут із зумисною гіперболізацією, «військовий народ в особливій повазі та пошані... а що найважливіше, то нема у них кріпаків і людей на продаж, або крестьянства, як у Московщині теє водиться. Недивлячись на їхне бусурманство, кожен турок, що заприсягнувся одною своєю бородою, ніколи вже присяги своєї не переступить і слова свого не зламає. Християнські ж клятьби і навіть присяги бувають лише мас-

кою, під котрою ховаються лукавства, зрадництва і всілякого роду неправда; і найжахливіші їхні дії, називані політикою та міністерією, за суттю своєю один хитрий обман».

Погляди автора «Історії Русів» на «післяпераяславську» політику російського царату щодо України чи не найбільш виразно простежуються в характеристиці гетьмана Мазепи й «мазепинщини». У доволі стриманому й «офіційному» описанні цієї історичної постаті між рядками проглядається явна симпатія до неї, а особливо до її діла. Ціла програма української геополітики й державотворення викладена у вигаданій промові Мазепи до козаків по переправі через Десну восени 1708 р.: «...Не повинні ми воювати зі шведами, ані з поляками, ані з великоросіянами, а повинні, зібравшись з військовими силами нашими, стояти в належних місцях і боронити власну отчизну свою, відбиваючи того, хто нападе на неї війною... А при майбутньому загальному замиренні всіх воюючих держав вирішено поставити країну нашу в той стан держав, у якому вона була перед володінням польським, із своїми природними князями та з усіма колишніми правами й привілеями, що вільну націю означають. Поручитися за тее взялися найперші в Європі держави: Франція і Німеччина; і ся остання сильним чином наплягала на такому становищі нашому ще в днях гетьмана Зіновія Хмельницького, за імператора Фердинанда III, але не справдилося воно через міжусобицю та необдуманість предків наших... Відомо ж бо, що колись були ми те, що тепер московці: уряд, первинність і сама назва Русь од нас до них перейшло. Але ми тепер у них — яко притча во язиціях!»

Значущість постаті Мазепи як провідника визвольних змагань свого народу проступає ще більш рельєфно у контрастному зіставленні з царем Петром I, котрий явно не користувався симпатією автора. Поруч з Петром змальовується й зловісна фігура Меньшикова, і все, чого не наважився автор сказати про Петра, одверто сказано на адресу Меньшикова. З неприкритим різким осудом описувалися звірства московських військ при здобутті Батурина, мордування мазепинців у Лебедині та Ромнах (при цьому лютості військ Петра кілька разів протиставляється гуманне поводження з місцевим населенням шведських військ). Згадуючи про цю криваву вакханалію, автор вдається до надзвичайно сильної тиради, що виражала бачення ним самого сенсу величезних жертв, принесених кращими синами українського народу на олтар національного визволення: «...Якщо в народі прославляється той великодушністю, хто зневажає страхіття й небезпеку, то вже немає для тих і титулів, хто був знаряддям і учасником лебединських тиранств та звірячих лютостей, що жахають саму людську уяву. Зостається тепер розмислити й посудити, що коли, за словами самого Спасителя, в Євангелії списаними, які суть незмінні і непроминальні: «Всяка кров, проливана на землі, доправиться з роду сьо-

го», — то яке доправлення належить за кров народу руського, пролиту від крові гетьмана Наливайка до сьогодні, і пролиту великими потоками за те єдине, що прагнув він волі, або ліпшого життя у власній землі своїй і мав про те задуми, всьому людству властиві?»

З великою гіркотою й різким осудом описувалася в «Історії Русів» політика московського уряду щодо гетьманської України в наступні десятиріччя. Дикі звірства «таємної канцелярії», примусові роботи й інші знущання над козацьким військом, неприваблива історія розквартирування московського війська в Україні, гвалти і насильства московських начальників — все це виступало як сюжети однієї огидної картини середньовічного глуму «переможців» над «переможеним» українським народом. На тлі цього глуму з великою теплотою і симпатією змальовано постаті ряду українських діячів, зокрема Павла Полуботка, в уста якому вкладено знамениту промову на оборону української автономії. Промова ця, становлячи собою немалу цінність як літературний твір, з великою силою переконання протиставляла гуманізм борців за свободу України свавіллю самодержавного деспотизму, що душив визвольні змагання гнобленого народу і глумився над ним. «Звідкіля ж походить, що ти, о Государю, ставлячи себе понад закони, мордуєш нас єдиною владою своєю і кидаєш у вічне ув'язнення, загорнувши до скарбниці власне майно наше? — звертався до Петра український гетьман. — Провина, на нас стягувана, є лише повинність наша, і повинність свята, у всіх народах так шанована, а жодним чином не законопреступна і до осуду не належна. Ми просили і просимо іменем народу свого про милість до отчизни нашої, неправедно гнаної і без жалю плюндрованої, просимо поновити права наші і привілеї, урочистими договорами затверджені, що їх і ти, Государю, декілька разів потверджував... Поневолювати народи і володіти рабами та невільниками є справа азіатського тирана, а не християнського монарха, який мусить славитися і на правду бути верховним батьком народів. Я знаю, що на нас чекають кайдани і понурі в'язниці, де виморять нас голодом і утисками за звичаєм московським, але поки ще живу, кажу тобі правду, о Государю, що прийдеться складати тобі звіт неодмінно перед Царем усіх царів Всемогутнім Богом, за погибель нашу і всього народу». Ще і ще підкреслюючи благородство справи національної свободи, що за неї багатостраждальний український народ приносив незліченні жертви кращих синів своїх, автор «Історії Русів» вустами Полуботка кидав гіркий докір московському самодержцеві: «Народ наш, будучи одноплемінний і одновірний твоєму народові, підсилив його і звеличив царство твоє добровільною злукою своєю в такий час, коли ще в ньому все було в стані немовляти і виходило з хаосу каламутних часів і майже мізерії. І сіє одно недовліло б йому погубити у вас мзди своєю; але ми з народом своїм не переставали, oprіч того, ба-

гато допомагати вам усім в усіх військових рушеннях і здобуттях ваших...»²³

Не можна не помітити, що «Історія Русів», спрямована усім своїм змістом на захист права українського народу на свою національну свободу й самобутню державність, водночас проінята загальнолюдськими ідеями гуманізму й справедливості. Вона сповнена щирого співчуття до долі пригноблених народів, протестує проти кріпацтва, деспотизму урядовців, військового насильства, релігійної нетолерантності, національної нерівності й невинуватої погорди імперських властей до пригноблених народів. Її автор вважав, що будь-яке насильницьке чи тиранське правління ніколи не може бути міцним і довготривалим, оскільки не спирається на згоду та взаємні інтереси. Вустами Б. Хмельницького виголошувалася думка про те, що всі народи, котрі живуть у світі, завжди боронили й боронитимуть вічно життя своє, свободу і власність, і таке прагнення до свободи зумовлене самою природою.

Із сказаного зрозуміло, чому за умов занепаду національно-державного життя в Україні на зламі XVIII і XIX ст. «Історія Русів» стала могутнім чинником пробудження національної свідомості, національної енергії, заклик до відродження своєї мови, культури, державницьких традицій. Зайнявши місце біля витоків українського національного відродження, вона справила помітний вплив на творчість цілого ряду не лише українських (І. Срезневського, М. Костомарова, Є. Гребінки, П. Куліша, М. Марковича, Т. Шевченка), а й російських (О. Пушкіна, К. Рилєєва), польських (М. Чайковського, М. Гліщинського, В. Мацейовського, Г. Треновського) та інших письменників і істориків.

Як згадувалося, питання про авторство «Історії Русів» все ще залишається відкритим. Справа в тім, що знайдений у Гриневі рукопис не був підписаний і про його авторство можна було довідатися лише з передмови, в якій пояснювалася «генеза» твору. З цього пояснення можна було дійти висновку, що автор «Історії Русів» — відомий культурний і громадський діяч, історик, письменник, архієпископ білоруський Григорій (у чернецтві Георгій) Кониський. Саме так, як «сочиненіє Георгія Конисскаго, архієпископа Белорускаго», О. Бодяньський і опублікував її 1846 р.

Однак версія про авторство Г. Кониського незабаром була переконливо спростована М. Максимовичем та іншими істориками. Дослідникам одразу впала у вічі невідповідність поглядів і тону «Історії Русів» стилю письма православного архієрея²⁴.

У наступні роки з'явився ряд інших версій. Деякі історики (О. Лазаревський, В. Іконников, Д. Дорошенко, М. Горбань та ін.) припускали авторство Г. Полетики — відомого українського політичного діяча, представника давнього козацького старшинського роду, випускника Київської академії. У вступі до «Історії Русів» згадувалося ім'я «вченістю відомого і знатністю славного депутата

шляхетства малоросійського пана Полетики», якому його вчитель по Київській академії Георгій Кониський передав «Літопис, або ж Історію цю»²⁵. З інших джерел було відомо, що Г. Полетика працював над якоюсь історією України. Але незабаром із свідчень сина Г. Полетики, Василя, стало відомо, що батько не закінчив роботи над історією, а тільки її накреслив. До того ж дослідники виявили, що суспільні та історичні погляди Г. Полетики відрізнялися від поглядів автора «Історії Русів»²⁶.

Ведучи далі пошук розгадки таємниці, такі дослідники, як О. Лазаревський, В. Горленко, М. Драгоманов, А. Ершов, висловили припущення про авторство Василя Полетики, який, як було відомо, також збирав факти з української історії і писав чи збирався писати власну історію, спираючись на матеріали, напрацьовані батьком. Проте й ця версія не витримала критики. Далеко не останнім аргументом став той факт, що історичні погляди Василя Полетики були ідентичними батьковим, котрі, як зазначалося, помітно розходилися з поглядами автора «Історії Русів». З тієї ж причини не одержала підтвердження й версія М. Грушевського, Д. Майкова, Є. Онацького та деяких інших істориків про спільне авторство батька й сина Полетик.

Наступна версія про авторство князя Олександра Безбородька, у маєтку якого було знайдено рукопис «Історії Русів». Цю думку вперше висловив і обґрунтував у 20-х роках нинішнього століття М. Слабченко²⁷, а згодом її підтримали П. Клепацький, А. Яковлів, М. Возняк. Історики наводили ряд вагомих, але все ж непрямих аргументів на догоду даному припущенню: листи О. Безбородька до свого батька з проханням надіслати матеріали з історії України та висловленням наміру видати «повну малоросійську історію», результати стилістичного та фактологічного аналізу тексту «Історії Русів», які дають змогу припускати саме це авторство, тощо. Але такі аргументи, зрозуміло, не могли ніякою мірою гарантувати вірогідність висловленої версії. До того ж вони не могли скільки-небудь переконливо протистояти контраргументам, суть яких полягала в тому, що О. Безбородько, високий сановник Російської держави (титолований князь, канцлер), належав до того прошарку освіченої української старшини, який схильний був зберігати свій патріотизм у лояльних існуючому режимові рамках, а тому навряд чи міг бути автором такого далеко не лояльного твору, як «Історія Русів».

Були й інші версії. Зокрема, висловлювалися думки про можливе авторство князя М. Репніна (М. Драгоманов), О. Лукашевича (М. Петровський), О. Лобисевича та ін. Протягом останніх десятиріч з'явилося припущення про авторство Архипа Худорби (Худорбія), представника старого козацького роду з Новгород-Сіверщини²⁸. Проте, як і попередні, жодна з них не мала скільки-небудь переконливих доказів. Єдине, що вдалося майже напевне

встановити у ході дослідження цієї проблеми, було те, що автор «Історії Русів» жив на Чернігівщині, швидше всього на Новгород-Сіверщині, і, очевидно, належав до згадуваного «Новгород-Сіверського патріотичного гуртка».

Та як би там не було, вже сам факт появи «Історії Русів» став ще одним переконливим свідченням того, що процес розвитку нації і національної державності, принаймні у сфері національної суспільної думки, суспільної свідомості й національного духу, не припинявся навіть у найтяжчі періоди української історії.

Підсумовуючи сказане, можна дійти висновку, що гетьманська доба в історії України стала якнайважливішим етапом у процесі пробудження й зміцнення самосвідомості українського народу, становлення української національної ідеї. Визначальним чинником у цьому процесі була Визвольна війна українського народу 1648 — 1654 рр., яка великою мірою консолідувала українське суспільство на виборювання своєї незалежності й відтворення власної державності. Вплив Визвольної війни на процес національної консолідації й національного самоусвідомлення був настільки потужним, що продовжував виразно відчуватися і тоді, коли Україна фактично повністю втратила свою державність і національну автономію. Яскравим свідченням цього впливу стала поява Бендерської конституції, «Історії Русів» та інших тогочасних писемних пам'яток, що немало прислужилися справі підготовки ґрунту для нового національного відродження українського народу.

Зміст писемних джерел періоду становлення, розквіту й занепаду Гетьманської держави засвідчує самобутній характер державотворення і розвитку національно-державницької свідомості в українських землях. Незважаючи на помітний вплив сусідніх, передусім центральноєвропейських, країн, вирішальними були власні, предковічні традиції й досвід суспільно-політичної організації. Це виразилося, зокрема, у своєрідному поєднанні авторитаризму урядової влади з демократичними інститутами народно-вічового характеру. Поступово еволюціонуючи від народно-вічового до народно-представницького органу, ідея народних рад відіграла і в наступні часи значну роль у процесі державотворення в Україні.

НАУКОВІ ПОШУКИ ШЛЯХІВ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

На зламі XVIII — XIX ст. Україна втратила всі атрибути своєї автономії. Саме тоді було завдано страшного удару українській політичній еліті, котра завжди виступала генератором національної ідеї. Власне, керманічі Російської імперії реалізували завдання, поставлене імператрицею Катериною II в таємному наставленні перед князем О. Вяземським. Воно полягало в тому, що українців «надлежит легшайшими способами привести к тому, чтоб они обрусели и перестали бы глядеть, как волки в лесу. К тому приступ весьма легкий. Если разумные люди избраны будут в тех провинциях, чтоб и имя гетмана исчезло, не токмо б персона какая была произведена»¹.

Здійснення такого підступного курсу призвело до оросійщення переважної частини українського дворянства. За своїми громадськими поглядами вони були або свідомими російськими патріотами, або послідовними ворогами всього українського, намагалися викоринити все, що нагадувало не лише про національно-політичну, а й навіть про культурно-етнографічну українську ідею. Такі «українці» посідали досить вагоме місце в істеблшменті Російської імперії. Серед найвідоміших Віктор Кочубей, що обіймав посаду віце-канцлера, а з 1827 р. — голови Державної ради та кабінету міністрів Росії; Олександр Безбородько — секретар Катерини II, а з 1780 р. фактично керівник колегії іноземних справ Росії; Михайло Милорадович — генерал, що затулив власним тілом російського імператора під час повстання декабристів 14 грудня 1825 р.

Взагалі наприкінці XVIII ст. спостерігалось парадоксальне явище. Українці займали найвищі посади в Російській імперії, справляючи помітний вплив на державну політику. Студенти їхали на навчання до сусідньої країни, де здебільшого осідали в коридорах влади. Так, з 1782 по 1800 р. Петербурзька семінарія підготувала 444 випускників, з яких 151 були вихідцями з України². У церковній сфері українці також посідали найвагомші місця. За часів,

коли синодом керував Степан Яворський, 5 із 11 його членів були українцями.

Незважаючи на це, певна частина українства зберегла вірність ідеї українського відродження. Найбільш авторитетними і впливовими були народництво і романтизм. Народжені на Заході і засвоєні слов'янським світом, ці течії виявляли неабиякий інтерес до народного життя, побуту, звичаїв і традицій. Саме цими проблемами почали перейматися вчені та викладачі Харківського університету (відкритий 1805 р.), ректором якого у 1841 — 1849 рр. був відомий український поет Петро Гулак-Артемовський. У Харкові з'явилися також і часописи «Украинский вестник» та «Украинский журнал», що публікували, зокрема, матеріали з історії України, етнографічні описи різних її міст.

Але ще раніше українці, захопившись ідеями романтизму та народництва, почали свої етнографічні, історичні та літературні дослідження. Так, 1777 р. у Петербурзі Григорій Калиновський видав «Опис весільних українських простонародних обрядів» і фактично цим започаткував напрям в українській етнографії³. Через певний час з'являється ціла низка праць такого плану. Серед історичних творів одними з перших стали «Записки про Малоросію, її жителів та виробництва» (ч. 1, 1798) Якова Марковича. «Енеїда» Івана Котляревського зробила здобутком літератури українську народну мову. Вперше вміщені в збірці Миколи Цертелєва «Опыт собрания старинных малороссийских песней» (1819) зразки українських історичних дум повернули українство до героїки минулого.

Варто зазначити, що діяльність піонерів українського народництва не мала політичного характеру. Вона зводилась до захоплення українською природою, побутом, звичаями та піснями українського простолюддя, до пристрасної оборони української мови, виборювання права українського письменства на самостійний розвиток. Для українських романтиків прикметною була ностальгія за героїчним минулим України, що, однак, не спричинилося до будь-яких активних дій. Усе це дало підстави Юліану Охримовичу стверджувати, що представники даної течії українського відродження в політичній царині всі без винятку були водночас добрими російськими патріотами⁴.

Така роздвоєність діячів українства, підсилена кон'юктурою офіційної історіографії, призвела до неадекватного трактування діяльності деяких відомих, але практично не відкритих у плані дослідження української ідеї мислителів.

Серед тогочасних українських патріотів визначне місце посідає Михайло Максимович, що здебільшого знаний як перший ректор Київського університету та відомий ботанік, історик, етнограф. Проте історіософські, історичні, філологічні дискусії Максимовича з російськими колегами менш досліджені.

Серйозне вивчення фольклору, а також політичний вплив філософії Гегеля дали змогу Максимовичу персоніфікувати «дух» українців і зробити першу спробу охарактеризувати різницю між психологією українців і росіян, зокрема через пісенну творчість. У російських піснях Максимович виявляв зневіру, забуття, роздуми, «дух, покірний своїй долі і підлеглий її волі. Росіянин не звик брати діяльної участі в переворотах життя... Він бажає немов одділитися од усього... закривши рукою вухо, хоче наче б загубитися в згуку. Через це російські пісні відзначаються глибокою тугою, безнадійним забуттям». Українські ж, «виявляючи боротьбу духа з долею, відрізняються поривами пристрасті, короткою твердістю і силою почуття, але й природністю вислову. В них бачимо не забуття й не безнадійний сум, але більше дії». Український «дух, не знаходячи ще в собі самому особливих форм для повного вияву почуття, що зароджується в його глибині, мимоволі звертається до природи, з якою він через своє дитинство ще приятелює, і в її предметах бачить, відчуває щось подібне до себе»⁵.

Усе це дає право стверджувати, що М. Максимович одним із перших почав досліджувати проблему особливостей української характерології, або менталітету, засвідчивши оригінальність рис української спільноти, яка посідала власне і неповторне місце серед інших народів світу. Подальший розвиток своєї історично-філологічної концепції М. Максимович виклав під час дискусії з російським істориком М. Погодіним на сторінках московського журналу «Русская беседа». Погодін, спираючись на праці філологів І. Срезневського та П. Лавровського, котрі, аналізуючи джерела Київської Русі, дійшли необгрунтованого висновку про брак у них елементів праукраїнської мови, побудував свою «теорію». Згідно з нею до XIII ст. на території Київської Русі жили великороси, а не українці, які з'явилися на цих землях лише після того, як великороси почали колонізувати Московщину.

М. Максимович аргументовано спростував таку позицію Погодіна. У листі до нього він писав: «Саме те відчуження нас, малоросіян, від нашої Придніпровської батьківщини, від нашого Києва і всього нашого давнього історичного життя, так багато значущого в спільному житті руського світу, — це відчуження від нас наших давньокиївських письменників і подвижників... і змушує мене вступити в полеміку з тобою, на стільки ж історичну, на скільки й філологічну»⁶. Оскільки аргументи філологічного характеру передували власне історичним висновкам Погодіна, то Максимович передусім також звернувся до їх аналізу. Головна проблема вивчення старокиївських джерел, розмірковував Максимович, полягає в тому, що не лише літописи, грамоти, а й твори окремих осіб дійшли до нащадків у північноросійських списках, виконаних не раніше XIV ст. Тому в них наявні численні сліди великоросійських говірок — суздальської у Лаврентія, новгородської у писців

Іпатьєвських тощо. Проте навіть за таких умов залишилися потужні сліди малоруської мови, котрі відносяться до древніших оригіналів («Повість временних літ», Київський та Волинський літописи, «Слово о полку Ігоревім»). Саме їх аналіз з погляду відтінення оригінального тексту, що мав праукраїнський мовний характер, і пізніших доповнень російською мовою складав основний зміст досліджень Максимовича. Позиція, що її обстоював та пропагував український вчений, уперше оприлюднена в його «Історії давньої руської словесності» (1839): «Народна південноруська мова втілена найбільшою єдністю утворення і складу в своїх місцевих відмінностях, так що в ній можна розрізнити, та й то не дуже різко, тільки два наріччя: східне — українське, або малоруське — і західне — галицьке, або червоноруське. Ця відзнака єдності на мові південноруській служить запорукою за давність її утворення, яке сталося, не без сумніву, не пізніше древнього періоду, а не в середні часи, як гадали деякі, виводячи південноруську мову від змішання російської і польської»⁷. Тобто українська мова (або південноруська, як її називає Максимович) є більш давньою, ніж російська, а її відношення до останньої таке, як чеської до польської чи словацької. З огляду на ці та безліч аргументів історичного характеру український вчений вважав теорію Погодіна антинауковою.

Наслідком дискусії стала велика просвітницька діяльність і популяризація української ідеї на всій території Російської імперії. Під впливом наведених в її ході аргументів і сам Погодін визнав слабкість своєї позиції. Наприкінці свого життя (28 червня 1871 р.) в листі до свого недавнього опонента М. Максимовича він писав: «Втім, про це сперечатись нічого: кожний може залишитися при своїй думці. А от великоросіяństwo полян лежить у мене на серці, і бажав би я, щоб воно було доведено міцніше»⁸.

Активна участь М. Максимовича в наукових дискусіях, його численні ініціативи щодо створення нових часописів усе ж не забезпечили йому наукового визнання. З другої половини 40-х років XIX ст. великий український вчений перебував фактично у вигнанні. Щоправда, деякий час він був зайнятий лікуванням, але, одужавши, збирався приступити до активної творчої праці. Однак всі його спроби влаштуватися на роботу в Київський університет чи взагалі деінде наштовхувалися на відмову. Більше десяти років М. Максимович пише листи до різних урядовців — від міністра освіти С. С. Уварова до своїх колишніх колег-професорів. Це листування справляє надзвичайно гнітюче враження, переконливо демонструє принципове небажання повернути на постійну роботу до Києва опального вченого. «Тепер закінчується десятий рік, як я у відставці, — з сумом констатував М. Максимович, — в теперішньому вересні почнеться вже 47 рік життя мого, і мені шкода, що мої кращі робочі роки проходять не з тією корисністю, якою

могла б від них бути для батьківщини і науки, за обставин і за-собів більш сприятливих»⁹.

Які ж причини такої переміни у ставленні до Максимовича? Адже ще 1837 р. міністр освіти С. С. Уваров, вислухавши лекцію вченого на засіданні ради університету, висловив своє захоплення нею. Тоді Уварова непокоїло лише здоров'я М. Максимовича. Він зауважив: «Я лише через це і погодився відпустити його в Київ; він потрібен був для Москви»¹⁰. Пізніші ж метаморфози мали зовсім інші причини: зближення М. Максимовича з членами Кирило-Мефодіївського товариства, особливо з Шевченком, обстоювання в науковому та громадському житті української ідеї.

М. Максимовичу належить ряд надзвичайно сміливих думок про долю України та її історію. Так, він висловився за перегляд шельмування Івана Мазепи. У листі до П. Лебединцева, до-вгорічного редактора газети «Киевские епархиальные ведомости», М. Максимович пропонує, «що, може... вже зняти анафему в Києві з того, якого пам'ятників у Києві — і Лаврська кам'яна огорожа, і Микільський собор, і Братська Богоявленська церква, хто золотив своїм коштом і верхи колишньої Лаврської церкви, котрі від громо-вого удару згоріли; стараннями якого відновлена стародавня епархія Переяславська і збудований там Вознесенський собор і ін. ін. 157 років уже проклинали його щорічно. І якщо прокляття було накладено на нього і його однодумців і знято з останніх за велінням царським, то з нього можна теж, врешті, зняти по милості і волі царській, церковним проханням Києва»¹¹. Проте ні Лебединцев, ні будь-який інший київський інтелектуал не підтримали цю занадто радикальну на той час позицію.

Глибоко вражали вченого численні спроби принизити українську мову. Коли 1864 р. у «Вестнике Юго-Западной и Западной России» з'явилася стаття «Слово русского человека к народу, жившему в Юго-Западной России», де йшлося про необхідність виключити із вжитку малоруську мову, Максимович пише у відповідь:

*Бери назад, пройдисвіте,
Твоє гнилеє слово,
Коли наваживсь нам сказать
Забути рідну мову!
І не зови себе повік
Ти нашим другом-братом...¹²*

У творчих планах та пошуках закінчив своє життя М. Максимович на власному хуторі Михайлова Гора, котрий став місцем його вигнання.

Постійне прагнення близького приятеля Максимовича Миколи Гоголя прилучитися до популяризації української ідеї через пізнання історії спричинилося до написання ним розвідки «Погляд

на утворення Малоросії» (1834). На початку 1834 р. він вирішив оприлюднити свій намір видати фундаментальну «Історію Малоросії» і звернувся до читачів «Московского телеграфа» і «Северной пчелы»:

«До цього часу ще немає у нас повної, задовільної історії Малоросії і народу. Я не називаю історіями багатьох компіляцій (власне, корисних як матеріали), створених із різних літописів, без строгого критичного аналізу, без загального плану і мети, здебільшого неповних і таких, що не визначили до сьогодні цьому народу місця в історії світу. Я взявся прийняти на себе цю працю і представити наскільки можливо обґрунтовано: яким чином відокремилась ця частина Росії, який отримала вона політичний устрій, перебуваючи під чужим володінням, як утворився в ній войовничий народ, позначений цілком оригінальністю характеру і подвигів, яким чином три століття зі зброєю в руках здобував права свої і наполегливо обстоював свою релігію; як, нарешті, назавжди приєднався до Росії, як зникло войовниче його буття і перетворилось на землеробське; як крок за кроком вся країна здобула нові, замість попередніх, права і врешті цілком об'єдналась в єдине ціле з Росією. Близько п'яти років збирав я старанно матеріали, що стосуються історії цього краю. Половина моєї історії вже майже готова; проте я зволікаю оприлюднення перших томів, підозрюючи наявність багатьох джерел, можливо, мені невідомих, котрі, без сумніву, зберігаються деінде в приватних руках. І тому прошу (і неможливо, щоб освічені співвітчизники відмовили моєму прохання) тих, хто має які-небудь матеріали, записки, пісні, ділові папери, — пришліть мені їх, якщо це неможливо в оригіналах, то хоч би в копіях»¹³.

Праця над історією України набрала нового забарвлення внаслідок призначення М. Максимовича на посаду першого ректора Київського університету. Гоголь з великим піднесенням зустрів цю звістку. Друзі виношували грандіозні плани щодо перетворення Київського університету на центр науки і культури. 2 лютого 1834 р. Гоголь у листі до Максимовича писав: «Туди, туди в Київ, в древній, прекрасний Київ! Там навколо нього творилися справи старини нашої. Мені набрид Петербург. Так, це буде славно, якщо ми з тобою візьмемо київські кафедри: багато можна буде зробити доброго»¹⁴.

Задумувалось, що Максимович обійме кафедру руської словесності, а Гоголь — всесвітньої історії. Проте цей план не вдалось реалізувати. Вже як ректор Київського університету Максимович звернувся до наставника вузів Київського навчального округу з проханням взяти на посаду професора історії та завідуючого кафедрою М. Гоголя. Однак, судячи з усього, саме польське прізвище Гоголя — Яновський відштовхнуло урядовця, адже у всіх на пам'яті було польське повстання 1830 — 1831 рр., а відтак польське походження пов'язувалось із політичною неблагонадійністю. Дана

посада також вимагала наукового ступеня. Все це і стало причиною відмови Гоголю у професорстві та завідуванні кафедрою.

Проте він зазначав, що продовжує писати «Історію Малоросії», котру планує видати в шести малих або чотирьох великих томах. «Тепер я взявся за історію нашої України. Ніщо так не заспокоює, як історія. Мої думки ллються тихіше і стрункіше. Мені здається, що я напишу її, що я скажу багато того, чого до мене не говорили»¹⁵.

Що ж стосується центральної проблеми дослідження — схеми історичного викладу, то вона близька до схеми Максимовича. Так, Гоголь писав: «Ти просив мене сказати про свій поділ історії... У мене майже такий самий поділ, тому я не хвалю його, вважаючи непристойним хвалити те, що зробилося вже нашим, і твоїм і моїм разом». Тож, виходячи з цього, можемо стверджувати, що значною мірою концепцію і схему історії України Гоголь вибудовував на засадах, характерних для Максимовича-історика.

М. Максимович у своїй статті «Дещо про землю Київську» пропонує таку схему української історії: 864 — 1240 рр. Київська держава. 1240 — 1320 рр. Київське князівство під татарською владою. 1320 — 1569 рр. Київське та Переяславське князівства приєднані до Великого князівства Литовського. У даний період необхідно говорити про значну автономію українських земель, оскільки тривалий час, аж до смерті Семена Олельковича, князівствами керували руські князі. Згодом ці посади обіймали русини, литвини, а пізніше волинці. 1568 — 1654 рр. Внаслідок Люблінської унії українські землі Великого князівства Литовського переходять до Польщі. Але в цей період польський король зобов'язувався давати всі чини і посади жителям землі Київської. 1654 — 1764 рр. Київсько-Переяславські землі, чи Україна разом із Запорожжям, повертаються до складу Російської імперії, застерігши для себе автономію. 1764 р. ліквідовано малоруську Гетьманщину, що була створена Богданом Хмельницьким і складалася з Київщини, Чернігівщини та Брацлавщини¹⁶.

Незважаючи на прихильність М. Максимовича до ідеї спільного походження українського, російського та білоруського народів, які вийшли із спільної держави — Київської Русі, на брак спеціального виділення галицько-волинського періоду та ще ряд суттєвих похибок, Максимович, а опосередковано і Гоголь цілком слушно розглядали українську історію як окремішну, що має природне право на існування. З часом, коли стало зрозуміло, що кафедра в Київському університеті для Гоголя є нереальною, бо й самому Максимовичу, ректору університету, було там несолодко, Гоголь пише до свого приятеля: «Задля всього нашого, задля нашої України, задля батьківських могил, не сиди над книгами — чорт забери! — якщо вони не служать для тебе інакше, щоб заплутува-

ти твої думки. Будь таким, яким ти є, кажи своє, але як можна менше...»¹⁷

Через різні причини фундаментальна історія України М. Гоголя не побачила світу. Однак його дослідження історичного минулого своєї батьківщини свідчить про щире намагання реалізувати свої патріотичні почуття.

Як і в наші часи, в досліджуваній період продовжувала наповнюватись відповідним змістом українська ідея державницького спрямування. Теоретичні набутки інтелектуалів «Новгород-Сіверського патріотичного гуртка» (саме з його діяльністю історики пов'язують створення «Історії Русів») були розвинуті українськими масонами.

Масонство поширилося в Україні під впливом західних ідей. Велика кількість організацій опікувалась радше теоретичними питаннями. Але вже на початку XIX ст. утворюються ложі, які висувають національні гасла. Показовою щодо цього була полтавська ложа «Любов до істини» (1818), заснована Михайлом Новиковим, керівником канцелярії генерал-губернатора Рєпніна (відомого своїми українськими симпатіями). Вона налічувала 21 чоловік. Крім Новикова до ложі входили, зокрема, Семен Кочубей, знаний благодійницькою діяльністю в Полтаві (подарував місту цегельний завод та міський сад); Володимир Тарновський, активний земський діяч, у будинку котрого відбувались засідання ложі; С. Алексєєв-Хорольський, провідник дворянства; Іван Котляревський, відомий український письменник.

Один з найвизначніших учасників цієї ложі — Василь Лукашевич, поміщик Переяславського повіту та провідник дворянства з 1812 р. Саме з ним пов'язують ідею створення таємного товариства з метою відокремлення України від Росії. Свідчень тому задосить. Декабрист С. Муравйов-Апостол говорив на суді: «Про малоросійське товариство знаю лише те, що нібито начальник його — маршалок Лукашевич і що мета його приєднати Малоросію до Польщі»¹⁸. Князь С. Волконський, посилаючись на члена «Союзу благоденства» Хотіянцова, пише, що Лукашевич пропонував йому вступити до товариства, яке започатковується в Україні. Товариство має катехізис на зразок масонського, в якому закладено українську ідею. У цьому катехізисі на запитання «Де сходить сонце?» дано відповідь: «В Чигирині». На допиті Лукашевич визнав своє авторство катехізису, але зміст його намагався пом'якшити¹⁹.

Позиція українських масонів докорінно відрізнялась від поглядів російських демократів-декабристів на українську проблему. Лідер Південного товариства декабристів, автор «Руської правди» Павло Пестель у конституційному проекті реформованої Росії своє національне кредо висловив так: Україна, Білорусія, балтійські народи і «в майбутньому, через немічність свою, ніколи не зможуть утворювати окремих держав, а тому й підлягають усі вони праву

благозручності, будучи зобов'язаними при цьому навіки зректись права окремої народності»²⁰. Саме національне питання породило непорозуміння між більшістю російських декабристів та організаторами полтавського товариства.

Щодо цього дуже важливими є спогади діловода слідчої комісії Бородкова, котрий мав безпосереднє відношення до свідчень, документів. В «Автобіографії» він пише: «Його (товариство) мали намір утворити із масонських лож у Полтаві колишній правитель канцелярії губернатора Новиков і полтавський поміщик Лукашевич і запропонували як мету незалежність Малоросії, проте далі спроби не пішли — й товариство не здійснилося»²¹. Цю думку підтримував і автор ґрунтовних статей про полтавську ложу Іван Францевич-Павловський, переконаний, що метою товариства було відокремлення України від Росії, а не приєднання до Польщі, як про це свідчили деякі декабристи з посиланням на польських офіцерів.

Після заборони 1819 р. масонської ложі «Любов до істини» на Лукашевича чекало найбільше покарання — він був ув'язнений у Петропавловську фортецю, а згодом висланий під нагляд поліції в Бориспіль.

Тоді ж у Києві виникла масонська ложа «Об'єднаних слов'ян», відкрита в «Союзі Астреї» 1819 р. Одним із фундаторів ложі був князь Лобанов-Ростоцький. До неї входив і той самий Лукашевич, котрий розчарувався київською діяльністю. Проте матеріали спогадів свідчать, що члени ложі обстоювали ідею федерації слов'янських республік як союзу держав, серед яких важливе місце належало Україні. Саме національна зорієнтованість, на мою думку, й спричинила швидку заборону українського масонства. Лише по двох роках, 1821 р., така доля спіткала польських масонів, а ще через рік — російських. Проте ідея унезалежнення України від Росії підтримувалась і після заборони масонських лож. Так, згодом Тимко Падура був ініціатором створення підпільного товариства, яке б обстоювало свободу України²².

Окремо слід сказати ще про дві суспільно-політичні течії, які певною мірою вплинули на формування української ідеї.

Перша течія, що послуговувалася здебільшого загальноліберальними ідеями і не запропонувала шляхів вирішення національної проблеми в Росії, — це декабристський рух. Представники даної течії заснували організації і в Україні, членами яких були українські офіцери та поміщики. Але якщо Південне товариство декабристів стояло на позиції єдиної і неподільної Росії, Товариство об'єднаних слов'ян передбачало створення федерації слов'янських демократичних республік, де не знайшлося місця для України, то Північне товариство декабристів обстоювало федеративний принцип побудови Росії як конституційної монархії. За конституцією Микити Муравйова Росія ділилась на 13 держав, серед яких одна з найбільших Українська із столицею у Києві. Вона

мала право вирішувати всі проблеми свого внутрішнього життя та управління, за винятком чеканки монет, міжнародних відносин та воєнних дій. Однак декабристський рух, що закінчився грудневим повстанням 1825 р. у Петербурзі, не мав сильного впливу на українську громадськість.

Друга течія, що лише зароджувалась у даний період, пізніше була визначена як «хлопоманство». Її організаторами стали молоді люди, що навчалися в Київському університеті. Вихідці із спольщених шляхетських родів, вони поставили за мету служити тому народові, на землі якого живуть. Хлопомани об'єднувалися в громади, діяльність яких у 50 — 60-х роках стала важливим фактором у формуванні української ідеї.

Таким чином, від початку до середини XIX ст. в середовищі політичної еліти українська ідея була репрезентована двома основними течіями. Перша обстоювала культурницько-етнографічну ідею українства, не наближаючись до політичних вимог національного характеру і в цілому залишаючись у лоні російського патріотизму. Хоча часом діяльність поодиноких представників цієї течії виглядала значно радикальнішою в національному плані. Яскравою постаттю тут є Михайло Максимович. Друга представлена нечисленною групою політично-державницької орієнтації, що успадковувала кращі традиції українського самостійництва і, власне, підготувала подальший національний рух.

Отже, упродовж першої половини XIX ст. в Україні відбувався процес «первісного» накопичення ідей на національній ниві. Етнографічні й філологічні дослідження, літературні твори готували підвалини для переходу українського руху, українофільства, на якісно новий рівень. Нова духовна атмосфера, що склалася серед української еліти в першій половині XIX ст., збігалася з певними соціальними зрушеннями. Саме на цей час припадає початок формування української інтелігенції як більш-менш помітної соціальної страти головним чином із представників так званих середніх верств. Саме вихідці з глибинки, які, на противагу заможному дворянству, ще не втратили духовних зв'язків з народом, стали носіями української національної ідеї в тій чи іншій формі. Діти збіднілих шляхтичів і міщан, поповичі отримали можливість навчатись у Харкові, Ніжині, Києві та Одесі. Знайомство з кращими зразками європейської науки, літературно-етнографічними працями, присвяченими рідному краю, підштовхували до головного запитання: чому ж Україна перебуває в такому занедбаному стані?

На початку 40-х років XIX ст. прибічники першої течії в українстві об'єдналися навколо Тимчасової комісії для розгляду давніх актів. Ідея створення такої комісії з'явилася у М. Максимовича ще 1841 р. Однак лише 1843 р. із С.-Петербурга був одержаний дозвіл на відкриття історичного товариства у Києві. Єдиним штатним співробітником комісії було призначено П. Куліша. Комісія

видала ряд документальних джерел з історії України XIV — XVIII ст.

1845 р. за поданням М. Максимовича і П. Куліша до штату був прийнятий Т. Шевченко, а трохи згодом і М. Костомаров. Дослідження історично-етнографічних матеріалів молодими науковцями значно візрізнялося від популярних розвідок патріархів українського літературного відродження початку століття. Спроби філософського осмислення всього історичного шляху українського народу, намагання комплексно розглянути економічні, соціальні, політичні і духовні проблеми, певна раціоналізація наукового пошуку — ось те нове, що привнесли в українську ідею у 40-х роках тоді ще молоді П. Куліш, М. Костомаров, М. Гулак, В. Білозерський та ін. І все це накладалося на юнацький романтизм і мрійливість. «Київська молодь, про котру мова, — згадував пізніше П. Куліш, — се була молодіж високої чистоти душевної, апостольство любові до ближнього доходило в неї до ентузіазму». Взірцем для неї була жертовність християнських місіонерів. Вона «вдохновлялася чудесами християнської проповіді серед пізнього римського царства».

Головні ідеї і теоретичні напрями дослідження української ідеї заклали П. Куліш і М. Костомаров. Особисто вони ніколи не були на короткій нозі, ставились один до одного підкреслено чемно. І це буде зрозумілим, якщо зважити на їхні теоретичні розбіжності, які виявилися з перших днів знайомства. Попри всю спорідненість прагнень духовно відродити українство у Куліша і Костомарова були дещо різні філософські підвалини.

Як відзначав український філософ Д. Чижевський, на П. Куліша помітний вплив справила творчість М. Гоголя. Йдеться не лише про літературний талант, а й про світогляд «великого реаліста». П. Куліш від Гоголя перейняв інтерес до людської душі. Саме вона для П. Куліша є ключем до розуміння світу. Процес самопізнання мав відкрити і душі інших людей, віднайти те спільне, з чого і складається «народна душа». На його думку, лише почуття, емоції можуть вплинути на людство, пробудити український народ від вікової сплячки. Зрозуміло, що роздратування у нього викликала необережна фраза М. Костомарова: «Гірка, нікчемна доля України походить від нікчемності душі народу». З далекого Петербурга П. Куліш відписав восени 1846 р.: «... я у грудях своїх ношу цю народну душу і знаю, що вона не нікчемна... Почекайте! Буде, може, час, коли від єдиного звуку труб її впадуть стіни і твердині, для зруйнування яких ви вважаєте необхідним зброю»²³. Не погодився він і з постулатом М. Костомарова про те, що втрата мови — це ще не нещастя для українців, аби вони були добрими християнами. «Втрата нашої мови і звичаїв це найгірше, що може трапитися, — заперечував П. Куліш. — Не забувайте, що наш українець лише до тих пір і християнин, доки всі його звичаї і

вірування при ньому»²⁴. Єдино правильною тактикою розв'язання українського питання П. Куліш вважав наполегливу літературну працю, поширення творів українською мовою серед різних верств українства, пробудження історичної пам'яті. Так розмірковував П. Куліш у 40-х роках. Він досить байдуже ставився до запальних промов своїх молодших однодумців В. Білозерського і М. Гулака про необхідність організаційного єднання всіх свідомих українців. Незважаючи на беззаперечний авторитет П. Куліша серед київської молоді, його підкреслений аполітизм і культурицизм вже не могли задовольнити нове покоління українофілів. Концепція М. Костомарова імпонувала більше.

На протигагу П. Кулішу М. Костомаров дуже уважно слідкував за розвитком теоретичної думки в Росії. Цей період характеризувався поголовним захопленням німецькою філософською школою. Кант, Фіхте, Шеллінг були беззаперечними авторитетами у світоглядних питаннях. Особливою ж популярністю і серед російських західників, і серед слов'янофілів користувалася гегелівська концепція історії, за якою впродовж існування людства відбувалася зміна національних гегемоній. Гегель вважав, що останнє слово скажуть німці. Хомяков, Аксакови та інші російські слов'янофіли те саме говорили про росіян. Так чи інакше, однак в середині XIX ст. на філософському рівні постало питання про роль нації в історії.

М. Костомаров був добре обізнаний з цими проблемами, оскільки перебував під впливом відомого шеллінгіанця, професора Київської духовної академії і університету П. Авсенева (архієпископ Феофан). П. Авсенев намагався тлумачити християнські догмати за допомогою західної романтики. М. Костомарову це дуже імпонувало. Він спробував накинути філософську сітку П. Авсенева на історію України.

Не випадково першою провідною ідеєю костомаровської суспільно-політичної концепції історії і подальшого розвитку України стало християнство, відповідність стану суспільства заповітам Ісуса Христа. «Бог створив світ, — починалася «Книга буття українського народу», — небо і землю населив усякими тварями і поставив над усею тварью чоловіка і наказав йому плодитися і множитися і постановив, щоб род чоловічеський поділився на коліна і племена, і кожному колінові і племені даровав край жити, щоб кожне коліно і кожне племено шукало бога, котрий од чоловіка недалеко, і поклонялися би йому всі люди, і вірували в його, і любили його, і були б усі щасливі». І далі М. Костомаров розгортає свою концепцію світової історії, відшукуючи в ній місце України. Підкреслюючи провідну роль європейських народів у розвитку людства, він намагався показати і те, що принесли в жертву греки, італійці, німці, іспанці.

Особливо різко М. Костомаров виступив проти ідеологів буржу-

азної модернізації Західної Європи. На його думку, чи не найголовнішою проблемою для західноєвропейських народів став егоїзм, індивідуальний інтерес: «І витиснили - одщепенці нового бога, сильнішого над усіх дрібних боженят, і той бог називався по-французьки егоїзм, або інтерес. І філософи почали кричати, що то кепство віровати в Сина Божого, що немає ні пекла, ні раю і щоб усі поклонялися егоїзмові, або інтересові»²⁵. Безумовно, історика в миколаївській Росії було важко зрозуміти глобальний напрям розвитку цивілізації. А от суто по-людському, по-християнському М. Костомаров відчував, що буржуазні відносини суперечать глибинним духовним кореням людини. Його можна було б з деякою долею умовності назвати патріархом українського народництва. Він не бажав підкорятися ідолові індивідуалізму, християнська любов і рівність — ось за що слід було боротися.

М. Костомаров протиставляв слов'янські народи всім іншим, оскільки слов'яни, мовляв, пізніше сприйняли християнство, повільніше розвивалися і тому зберегли душу свою недоторканою і чистою.

Із цих міркувань М. Костомаров виводив ще два важливі постулати своєї концепції. По-перше, це особлива месіанська роль слов'ян у спасінні світу. По-друге, на шляху боротьби за християнські ідеали слов'яни повинні були крокувати разом, показуючи світові приклад злагоди і християнського миру.

Серед паперів, які відібрали жандарми у М. Костомарова під час арешту, є цікавий уривок про панславізм. Ці ж ідеї трапляються і в «Книзі буття українського народу». «Кому з людей, хто читає, — занотував М. Костомаров, — у нас тепер буде дивним і чужим слово «панславізм»... Тим часом ця ідея — поміж інших, породжених нашим мислячим віком — чи не найморальніша, найсправедливіша, багата життям і повна надій. Це прагнення цілого племені слов'янського вийти з вікової запізненості, прагнення кожному із слов'янських народів дарувати власний розвиток за допомогою інших споріднених націй»²⁶.

Панславізм кирило-мефодіївців відповідав загальній духовній атмосфері Західної Європи. «Молода Німеччина» в цей час висувала гасло германофільства, виборюючи єдність німецьких земель. У боротьбі італійців проти австрійського гніту «Молода Італія» зверталася до славетного минулого Риму і нагадувала про особливу роль італійців у розвитку світової культури. Офіційні особи Російської імперії були добре обізнані з цими загальноєвропейськими тенденціями. Намісник Польщі Паскевич у рапорті Миколі I відзначає: «Так, як германізм розбудив провінціальні народи, але не спровадив німців до одного народу, так і слов'янізм, відродивши провінціальні ідеї, суперечні з ідеєю російської народності, не тільки її не зміцнить, а навпаки — зрушить її з основ»²⁷. Паскевич мав рацію. Відштовхуючись від пан-

славізму, кирило-мефодіївці проголошували особливу, месіанську роль України у визволенні слов'янських народів, а згодом і всієї Західної Європи.

Цей світоглядний принцип впливав з аналізу історичного розвитку Польщі, Росії й України. М. Костомаров доводив, що і поляки і росіяни не змогли протистояти насадженню «царів і панів». На противагу їм український народ зберіг козацьке прагнення до свободи і віру в Христа. Найбільш категорично висловився молодший колега М. Костомарова В. Білозерський: «Жоден із слов'янських народів не може так прагнути до самобутності і підбурювати інших братів, як ми — українці».

Від історично-філософського осмислення українського питання кирило-мефодіївці перейшли до розробки більш конкретних проблем. У спільно складеному статуті Кирило-Мефодіївського товариства, у написаних М. Костомаровим відозвах «Брати українці» і «Брати великоросіяни і поляки» намальовано майбутнє українства і слов'ян взагалі. Тут передбачаються політична і культурна незалежність кожної країни, республіканський внутрішній устрій. Оскільки Україна не змогла б довго утриматися між «кількома вогнями», теоретики товариства вважали, що створення союзу незалежних слов'янських республік буде гарантією від зазіхань європейської реакції і сил реставрації. Вищим органом слов'янського союзу повинен був стати сейм із представників слов'янських республік. Вони ж обирали б на певний час «правителя». Ця могутня сила мала стати визволителем і гарантом свободи для всіх поневолених народів.

Відповідно до цього розроблялася і тактика дій кирило-мефодіївців. Для їхнього гуманістичного світогляду абсолютно неприйнятними здавалися будь-які насильницькі засоби досягнення навіть найблагороднішої мети. Головними у боротьбі вони вважали освіту і поширення серед широкого загалу ідей слов'янської єдності і братерської любові. «Завданням товариства, — проголошувалося в статуті, — є розповсюдження ідей переважно через виховання юнацтва, літературу і збільшення членів товариства».

Однією з найтяжких перепон на цьому шляху було кріпосне право. Ненависть кирило-мефодіївців до кріпацтва була настільки великою, що, здавалося, його знищення становить єдину проблему, а далі буде все гаразд. Саме тому величезне коло соціально-економічних питань у них розв'язувалося одним реченням: «Щоб в кожній Речі Посполитій була посполита рівність і свобода, і станів не було зовсім». За романтичним очікуванням національного визволення вони практично не розробляли проблем соціального устрою майбутньої незалежної Української держави. Кирило-мефодіївці сподівалися, що свобода для етносу майже автоматично приведе і до свободи індивідуальної, мовляв, республіканський устрій гарантує рівність соціальну. Рівень сприйняття ними

соціальної проблематики яскраво демонструє лист В. Білозерського до М. Гулака. Він відгукнувся на подію, яка відбулася в далекій Англії. Там прем'єр-міністр Піль під тиском нової буржуазії скасував хлібне мито, що давало змогу підприємцям одержувати надприбутки за рахунок простих громадян. В уяві В. Білозерського виникла така картина: «Я не знаю торжества, прекраснішого за це свято. У багатолюдному торговому місті всі лавки зачинено, всі громадяни у радісах: вони святкують і дякують тому, хто відсутній. На вулицях майорить прапор, на якому написані дорожочіні слова: «Роберту Пілю — другу бідних»²⁸. На жаль, саме тоді започатковувалася тенденція, що стала поширеною в українському політичному русі, — спочатку держава, а якою вона буде, майбутнє покаже.

Пізніше М. Костомаров згадував, що товариство прагнуло до того, щоб «кожна народність зберігала свої особливості при загальній особистій і суспільній свободі», що члени його були проиняті «омерзінням до кріпосного права, до релігійних і національних ненавистей», «співчуттям про неосвіченість народу».

Осібне місце як серед кирило-мефодіївців, так і в українському національному русі XIX ст. посідав Т. Шевченко. До кола майбутніх кирило-мефодіївців його увів П. Куліш. 1834 р. на Подільському ярмарку він познайомив Т. Шевченка з В. Білозерським, а під час одного з наїздів до Києва з Рівного М. Костомарова — і з ним. При першій зустрічі Т. Шевченко прочитав йому свої поезії «Сон» і «Кавказ». М. Костомаров пізніше згадував: «Я побачив, що муза Шевченкова роздирає заслону народного життя. І страшно, і солодко, і боляче, і оп'яняюче було глянути туди. Поезія завжди бере перед, зважається на сміливу справу, і вже її слідом ідуть історія, наука та практична праця». Шевченко став для київської української молоді уособленням душі та страждань народу, совістю, яка закликала до дії. Так в одному товаристві у середині 40-х років поєдналися, за образним висловом Ю. Липи, «скептичний Шевченко і добродушний Білозерський». Однак проблема стосунків Т. Шевченка та кирило-мефодіївців і досі до кінця не з'ясована. Зокрема, важко сказати, якою мірою Т. Шевченко брав участь у діяльності Кирило-Мефодіївського товариства. Відомий шевченкознавець Г. Грабович слушно зазначив, що деякі періоди життя Т. Шевченка чітко не проглядаються ані у віршах, ані у документах. Це стосується і часів існування Кирило-Мефодіївського товариства. Вище говорилось про те, що важко переоцінити емоційний вплив Шевченкової музи не лише на кирило-мефодіївців, а й на все свідоме українство, в тому числі і на західних землях. При намаганнях розібратися у цьому складному періоді життя Т. Шевченка, його участі у товаристві, мимоволі згадуються стосунки О. Пушкіна з декабристами.

Безумовно, Т. Шевченко дещо по-іншому сприймав навколиш-

ню дійсність, ніж представники вченого світу П. Куліш, М. Костомаров, М. Максимович, В. Білозерський та ін. Ідеологи товариства намагалися послідовно простежити історичний шлях України, спираючись на документальні джерела, відшукуючи в архівах чи свідченнях сучасників зернятка історичної істини. І лише на цих підставах вони говорили про сьогодення та завдання майбутнього. Шевченкова методологія пізнання була іншою. Як зараз відомо, він уважно читав «Історію Малої Росії» Д. Бантиша-Каменського, «Історію Малоросії» М. Маркевича, праці Бандтке, П. Куліша, «Запорожскую старину» І. Срезневського. Його настільною книгою була «Історія Русів». Однак, на відміну від того ж М. Костомарова, Т. Шевченка не дуже хвилювало, наскільки адекватними дійсності були матеріали цих книжок. Шевченко закликав сучасників прочитати минуле як славу, не вдаючись до якої-небудь наукової аргументації. Це і мав на увазі П. Куліш, коли говорить: «Шевченко перше всіх запитав наші німі могили, що вони таке, і одному тільки йому дали вони ясну, як Боже слово, відповідь. Шевченко перше всіх додумався, чим наша старосвітчина славна і за що проклянуть її грядущі роди»²⁹.

Г. Грабович має рацію, що важко говорити про наявність у Шевченка якоїсь стрункої наукової історично-політичної системи. Аж надто багато у нього написано такого, що одне одному суперечить. Зміна життєвих умов, настроїв, оточення і ще багато інших чинників впливали на його світогляд. Нерозуміння цього і призводить до спроб, вихоплюючи Шевченкові цитати, з'ясувати, кого ж він не любив більше: росіян, поляків чи євреїв. Очевидно, такий підхід і ненауковий, і деструктивний.

Більш плідною є така думка Г. Грабовича про міфологічність світогляду Т. Шевченка. Саме в межах всеохоплюючого символу можна і розглядати українську ідею у Т. Шевченка. «Будучи унікальною, — зазначає Г. Грабович, — ця система, чи код, збігається з усім корпусом Шевченкової поезії, і кожна окреслена історична фігура чи судження, як, наприклад, Богдан Хмельницький, або вибори гетьмана, або причини втрати Україною щасливіших форм існування, отримують певне значення тільки в рамках системи. Інший підхід... призводить до наївних теоретичних спекуляцій»³⁰.

Безперечно, Шевченкові погляди справили величезний вплив на українську національно-політичну думку. Йдеться про сприйняття української ідеї на емоційному, психологічному рівні. Запальне слово Кобзаря було націлене на дуже важливий складовий елемент національного характеру — на пробудження національної гідності українців. Це він зробив уперше і неперевірено. Саме тому будь-який український громадський рух у майбутньому освячував себе ім'ям Шевченка. І йдеться не про політичні погляди чи

ідеї, а про пророчі слова, що колись «встане Україна, світ правда засвітить».

Як відомо, втілити в життя і запальні пророчі слова Т. Шевченка, і теоретичні настанови кирило-мефодіївців у той час не вдалося. Наприкінці 40-х років боротися з поліцейською машиною було практично неможливо. Проте головним наслідком їхньої короткочасної діяльності стали не якісь практичні кроки, а постановка українського питання в новій площині.

М. Костомаров, В. Білозерський і М. Гулак першими у ХІХ ст. зійшли з рейок безполітичності і проголосили необхідність використання політичних засобів боротьби для збереження українського етносу. Їм належить заслуга відновлення самостійницької ідеї в українській суспільній думці. Теоретики кирило-мефодіївців, хоч і в романтизованій формі, відновили незалежницьку тенденцію, встановили зв'язок між козацькою державою і завданнями, які постали перед Україною в нову епоху. І хоча вплив кирило-мефодіївців з погляду кількісних характеристик був незначним, вони започаткували напрям, який розгорнувся на початку ХХ ст. в систему українських політичних партій. М. Костомарова і В. Білозерського також можна вважати фундаторами конфедеративної і федералістської течій в українському політичному русі.

ВІД КИРИЛО-МЕФОДІЙЦІВ ДО ДРАГОМАНОВА

Український рух першої половини ХІХ ст. досить яскраво продемонстрував свої потенційні можливості. Етнографічні, культурологічні та історичні розвідки початку століття кристалізувалися у політичні вимоги кирило-мефодіївців. І хоча діяльність першопроходців української ідеї не вийшла за межі гуртків новонародженої української інтелігенції, вона була першим і закономірним етапом боротьби за пробудження самосвідомості широких народних мас. Не випадково процес кирило-мефодіївців відбувався під пильним наглядом вищих сановників Російської імперії, в тому числі й імператора Миколи І.

Розправа царату із «слов'янськими романтиками» була короткою і по тих часах жорстокою. Слід сказати, що це справило враження на тих, хто співчував ідеям відродження української старовини. Більшість з них, демонструючи свою лояльність до режиму, стали зятими ворогами українства.

Ситуація погіршилася внаслідок революції 1848 — 1849 рр. в Австрії. На території України, Білорусії, Польщі та Бессарабії було запроваджено надзвичайний стан і посилено цензуру. В Україні запанувала «поліцейська тиша».

Така сама обстановка тривала і під час Кримської війни 1853 — 1856 рр. Тому не випадково думаючи українська інтелігенція потягнулася до Петербурга. Сюди ж почали з'їжджати і амністовані після смерті Миколи І колишні кирило-мефодіївці: М. Костомаров, П. Куліш, В. Білозерський. Пізніше за всіх одержав дозвіл приїхати до Петербурга Т. Шевченко (1858). Матеріальну допомогу для створення української друкарні запропонували В. Тарновський і Г. Галаган. Демократична російська громада співчутливо поставилася до українських великомучеників. М. Костомаров став професором Петербурзького університету, В. Білозерський обіймав значну чиновницьку посаду, Т. Шевченко одержав дозвіл відвідувати Академію мистецтв. Вони постійно спілкувалися на літературних вечорах з Тургенєвим, Достоевським, Островським, Майковим, Писемсь-

ким та іншими видатними представниками російської культури, відчували їхню підтримку.

Здавалося, на хвилі лібералізації Олександра II з'явилися певні можливості знову поставити українське питання у якнайширшому розумінні. Однак період з кінця 50-х до середини 70-х років був найбільш суперечливим у розвитку української національної ідеї. І справа не лише у Валуєвському циркулярі 1863 р. чи Емському акті 1876 р. Це, так би мовити, зовнішні чинники, що перешкождали українству. Йдеться про внутрішній розвиток українського руху, про світоглядні принципи проводирів української ідеї. Почавши наприкінці 50-х років з певних єдиних засад, український рух не лише розшарувався на декілька ворогуючих течій, а й майже повністю відкинув спадщину Кирило-Мефодіївського товариства.

У 1858 р. ніщо не віщувало такого розвитку подій. Як найдосвідченіші, колишні кирило-мефодіївці розуміли, що в інтересах української справи насамперед слід було заснувати журнал. Тоді П. Куліш звернувся до Міністерства народної освіти з проханням дозволити йому видавати журнал «Хата». Однак йому було категорично відмовлено. Спроба В. Білозерського наступного року була більш вдалою. Після різних поневірянь він одержав дозвіл на видання журналу «Основа», що виходив із січня 1861 по жовтень 1862 р. Для нащадків залишилися 22 номери журналу. Він справді став центром консолідації розпорошених українських сил. Т. Шевченко, М. Максимович, О. Кістяківський, О. Свидницький, Марко Вовчок, О. Кониський, І. Карпенко-Карий, І. Нечуй-Левицький і ще багато українських літераторів співробітничали в журналі. Історичні, етнографічні і лінгвістичні розвідки писали П. Куліш, М. Костомаров, Т. Рильський, В. Антонович, П. Єфименко, О. Лазаревський.

Під впливом журналу поживавішало суспільне життя в Україні. У Києві та Полтаві виникають просвітні організації «Громади». Громадівці закладають недільні школи, друкують популярні книжки для народу. Без перебільшення можна було говорити про початки досить широкого освітянського руху. І, як слушно зазначав Д. Дорошенко, «спочатку російське громадянство й російська преса прихильно ставилися до української літератури й до українських національно-просвітніх змагань. Російські журнали обох головних напрямів, так званих «западників» і «слов'янофілів», охоче друкували на своїх сторінках твори українською мовою або статті в оборону прав української мови на самостійний літературний розвиток, розвідки з поля української історії або етнографії. В українцях вони бачили союзників і товаришів у ділі виборення емансипації для кріпацької маси»¹. Були, щоправда, поодинокі негаразди. Так, відомий слов'янофіл І. Аксаков у петербурзьких часописах відкрито вимагав заслати П. Куліша до Сибіру за його «Хуторянську поезію». І все ж таки об'єднуючим для української і

російської демократичної інтелігенції було прагнення знищити кріпацтво.

Скасування кріпацтва і наступні реформи, як це не дивно, поставили мовну проблему дещо в іншій площині. Українська інтелігенція боролася за поширення рідної мови, виходячи насамперед із необхідності пробудження самосвідомості народу, почуття національної гордості. Вимоги викладання українською мовою у школах, вживання її в популярній літературі, у сільському самоврядуванні, у мировому суді підтримали і деякі представники земств — не українці. Вони виходили із загальнодемократичних принципів, із потреби якнай докладніше пояснити українському селянству сутність реформ.

Про це свідчить цікавий документ під назвою «Замечания на проект средних и низших училищ», виданий Міністерством народної освіти у 1863 — 1864 рр. Тут вимоги поширення української мови обстоювали представники російського учительства і деякі земства з Чернігівської губернії під проводом барона М. Корфа. Вихідна ідея цих думок була не національною, а суто демократичною і утилітарною. Вони вимагали, щоб простий народ одержав освіту у найдоступнішій для нього формі і мав можливість розуміти і боронити свої законні права.

До речі, російський уряд, ще не наляканий польським повстанням 1863 р., намагався, напевно, якимось піти назустріч цим тенденціям. М. Драгоманов згадував, що представники уряду звернулися до «українофільських авторитетів у Петербурзі» з пропозицією перекласти українською мовою «Положение о крестьянах 19 февраля 1861 г.», щоб селяни краще його зрозуміли. Однак через непорозуміння в українській петербурзькій громаді цього не сталося.

Ситуація для ідеологів українства почала змінюватися внаслідок пожвавлення польського визвольного руху, який в цей час активно готував повстання. 1863 рік став фатальним не лише для поляків, а й для українців. Придушення польського повстання призвело до репресій і проти українства. У містах України були проведені численні арешти, розгромлені громади, закриті недільні школи. П. Чубинський, О. Кониський, П. Єфименко, В. Лобода та інші були заслані до північних губерній. Нарешті 18 липня 1863 р. з'явився сумнозвісний циркуляр міністра внутрішніх справ Валуєва про заборону друкувати шкільні підручники та релігійні видання українською мовою, викладати нею у школах.

Для української національної ідеї знову настали важкі часи. Безумовно, ситуація після 1863 р. докорінно різнилася від ситуації 1847 р. Копітка праця українських літераторів та вчених дала свої наслідки. Значно зросло число прибічників українства, з'явилися молоді талановиті письменники, вчені, театральні діячі. Однак слід визнати, що вони спілкувалися у досить вузькому колі і, крім того, дуже вразливо реагували на дії царського уряду. Після Ва-

луєвського циркуляра серед української інтелігенції стало модним порівняння власного тяжкого становища із таким самим становищем Польщі. Проти цього дуже різко виступив М. Драгоманов, вважаючи, що українці легко піддалися тиску великодержавництва. «В Польщі, — писав він, — відрубність національна й право на автономію кується не в учених кабінетах, а всюди в житті і маніфестується всякими способами серед польських мужиків, як і серед панів і літераторів. На Україні не так. Навіть заборона 1863 р. перешкоджала, напр. Костомарову, друкувати в Росії по-українському Біблію та популярно-педагогічні книжки, але не забороняла йому друкувати по-українському «Богдана Хмельницького», «Мазепи» й т. і. Чого ж він писав їх по-московському? Чого пишуть по-московському наукові твори всі теперішні українські вчені, навіть патентовані українофіли? Чого сам Шевченко писав по-московському повісті або навіть інтимний «Дневник»? Очевидячки, того, що всі ті інтелігентні українці зовсім не так почувують свою відрубність від москалів, як, напр., поляки»².

М. Драгоманов, хоч і в різкій формі, торкнувся дуже важливої і складної проблеми: з яких теоретичних засад виходила українська суспільна думка 60-х років, яку еволюцію пройшла вона з часів кирило-мефодіївців? М. Драгоманов мав рацію, говорячи, що обстоювання української національної ідеї — це не лише захист і розвиток мови. Насамперед це розв'язання на теоретичному рівні комплексу соціально-економічних, політичних і культурних питань. До цього провідники українського національного руху 60-х років виявилися неготовими. Більше того, вони, як відзначалося, навіть відмовилися від спадщини Кирило-Мефодіївського товариства. І першими це зробили його «духовні батьки» — П. Куліш і М. Костомаров. Ситуація ускладнилася ще й тим, що від теоретичних суперечок вони прийшли до відкритої ворожнечі.

Значною мірою через теоретичні розбіжності М. Костомарова і П. Куліша припинив своє існування журнал «Основа». Говорячи про це, історична література звертає увагу на Валуєвський циркуляр як на головну причину. Мовляв, гоніння на українство окошилося і на журналі. На нашу думку, закриття журналу прямо не пов'язане з указом. Адже журнал перестав виходити в листопаді 1862 р., а циркуляр з'явився 18 липня 1863 р. Мабуть, більшу рацію мав І. Франко, коли написав, що «Основа» закрилася «не від злигоднів, а від виснаження сил».

Справді, роки заслання, складності у спілкуванні призвели до кардинальних розходжень лідерів українського руху щодо ключових історично-філософських питань. Наприкінці 50-х років здавалося, що саме М. Костомаров обстоює ті ідеали, які були закладені у «Книзі буття українського народу». Виголошуючи своє методологічне кредо перед студентами Петербурзького університету, він прямо заявив: «Ми не станемо слідувати за виснажливою низкою

князівських усобиць і війн з іноземцями, однак виберемо з них лише те, що з'ясує нам ступінь народної участі в них, народний погляд на них і вплив їх на життя народне»³.

Як і раніш, виходячи із засад християнства, М. Костомаров у ряді статей, надрукованих в «Основі», рішуче виступив проти «модного соціалізму» і «модного матеріалізму». Філософ Шеллінг залишався для нього беззаперечним авторитетом. Вже без юнацького ентузіазму М. Костомаров сприймав ідеї панславізму. Зіткнувшись у Петербурзі з російськими слов'янофілами, він зрозумів, що у майбутній єдиній слов'янській державі чільне місце вони відводили Росії. У Петербурзі поширилася відповідь М. Костомарова російським слов'янофілам, де він писав: «Ви бажаєте погодити те, що погодити не вдається, служити Богові й мамоні, бажаєте державної цілості й проповідуєте свободу. Або піддержуйте державу, і тоді признайте необхідність цензури, III «отделения», Петропавловської кріпости і цілковитого закріпачення думки і слова, або ризикуйте державою, будьте готові на її розклад, коли бажаєте свободи. Російська держава неможлива без самодержавія і централізму»⁴.

Така позиція наприкінці 50-х років зробила М. Костомарова кумиром української творчої молоді, здобула йому повагу і серед російської демократичної громадськості. Костомаров став глашатаям боротьби не лише національної, а й загальнодемократичної. У публіцистичних статтях, надрукованих в «Основі» та «Современнике», він доводив, що не може називатися демократом людина, яка не визнає права на вільний національний розвиток. І навіть коли беззаперечний авторитет російської демократії М. Герцен дещо нетактовно висловився з приводу прав «недержавних народів», український професор негайно відгукнувся на це. В українських громадах по руках ходив відкритий лист М. Костомарова, опублікований 1860 р. в «Колоколі». «Ми бажали б, щоб усі інші слов'яни злучилися з нами в один союз, — писав він, — навіть під берлом російського царя, коли той цар стане володарем вільних народів, а не всепожираючої татарсько-німецької московщини. В майбутньому слов'янському союзі у нього ж віруємо і на його ж сподіваємося, наша Південна Русь має скласти окреме, громадянське ціле на всьому просторі, де народ розмовляє південноросійською мовою, із збереженням єдності, заснованій не на згубній, мертвої централізації, а на ясному розумінні рівноправності і своїх власних вигод»⁵.

Більше того, здавалося, що Костомаров відшукує нові, переконливіші аргументи стосовно необхідності утворення окремої Української держави. Історичні підстави її він обґрунтував ще у «Книзі буття українського народу», політичну доцільність — у полемічних статтях 50-х років. Тепер Костомаров звертається до категорії, яку сьогодні називають етнічною психологією. На його

думку, життя народу визначає внутрішня глибина його духу, немов захована у «великій народній могилі» (у минувшині). Саме тому слід постійно звертатися до історичного досвіду народу, наголошувати на його окремішності. Ось на такій історіософській хвилі і з'явилася 1861 р. його невеличка праця «Дві руські народності». Головний її лейтмотив — з'ясувати на психологічному рівні розбіжності між росіянами і українцями. Костомаров вважав, що ці розбіжності остаточно сформувалися у XII ст. Основні з них такі: «1) У росіян панує загальність (Бог та цар) над особистістю, над окремою людиною, а українець вище цінить окрему людину, ніж загальність; 2) росіяни нетерпимі до чужих вір, до чужих народів, до них вони ставляться з презирством, як до чужих звичаїв, до чужих мов. На Україні ж люди звикли з незапам'ятних часів чути в себе чужу мову й не цуратись людей з іншим обличчям та іншими звичаями, ворожнеча до чужих народів вибухала лише, якщо чужинці ображали власні святощі українського народу; 3) росіяни — народ матеріальний, українці ж прагнуть одухотворити весь світ; 4) росіянин мало любить природу, не плекає квітів, має якусь ненависть до рослин; українець любить природу, тому-то й українська поезія невідривна від природи, вона оживляє її, робить учасницею радості й горя людської душі; трави, дерева, птиці, тварини, небесні світила, ранок і вечір, весна і сніг — усе дихає, мислить, почуває разом із людиною, усе озивається до неї чарівним голосом то участі, то надії, то осуду; 5) так само і любов до жінки — матеріальна в росіян і духовна — в українців; 6) у релігії увага росіян спрямована на зовнішність, на форму, на літеру, а в українців неможливо, щоб постав якийсь розкол з-за обряду, з-за букви — їхня релігійність є внутрішня; 7) в суспільнім житті у росіян панує ціле над одиницею, загальне над окремою людиною, що є цілком придушена, пригнічена; для українців такий порядок цілком неможливий — вони цінять особисту свободу; в росіян панує насильство (монархія), в українців — добровільна спілка — федерація»⁶.

Бажання довести за всяку ціну окремішність українського народу тут очевидне. Впадають в очі схематизм і схоластичність цієї праці, що, до речі, зовсім не було притаманне М. Костомарову. Адже він був насправді широкоосвіченою людиною, видатним істориком-професіоналом. А от політична мета праці зрозуміла — не можуть два такі різні народи жити в єдиній державі. І задля цієї мети М. Костомаров відсунув у бік свою багаторічну наукову методику. Виходячи з цитованих фрагментів костомаровських творів кінця 50-х — початку 60-х років, здавалося, що можна легко визначити логіку подальшого розвитку цієї схеми. Однак саме у 1860 — 1861 рр. М. Костомарова роздирали суперечності. Рукою він виводив фрази про розбіжності росіян і українців, а мозок вперто на-

гадував йому про Петропавловську фортецю і саратовське заслання, про нещодавнє звільнення з Петербурзького університету.

Нічим іншим, мабуть, просто неможливо пояснити, що вже 1863 р. М. Костомаров написав статтю «Правы ли наши обвинители?» для газети «Голос». З якимось надривом він наголошував: «Ми не вважаємо за доцільне доводити, що думка... про самобутню малоросійську державу у вищій мірі безглузда, оскільки народ (ми) не має(мо) аж ніяких засад для цього, ані географічних, ані історичних, ані моральних, та і не думає про державу». У жертву було принесено і славетне минуле: «Шевченко за деякі свої вірші був підданий урядом покаранню, однак дивно, що в цих віршах нема ані тіні співчуття до поляків і навіть ніяких мрій про незалежну малоросійську державу». Зрозуміло, що М. Костомаров публічно засудив польське повстання 1863 р. Колишній натхненник Кирило-Мефодіївського товариства обрав шлях покори і підкресленої аполітичності. Як влучно зазначив М. Драгоманов, його гаслом стало: «Робім те, що можна при теперішніх обставинах, для того, щоб наша національна свідомість не вмерла, а хоч потроху росла, щоб росла наука про Україну, письменство українське і т. ін.»⁷

М. Костомаров досить активно пропагував ідеї аполітичного культурницького українофільства. Навіть галицьким народовцям у 70-х роках радив бути передовсім добрими австрійськими патріотами. Зрозуміло, що і на Емський акт 1876 р. М. Костомаров відреагував досить спокійно. У листі до М. Драгоманова він висловив одне занепокоєння — як «примирить з нами уряд».

На противагу М. Костомарову, у якого злам відбувся протягом 1862 — 1863 рр., П. Куліш повернувся до Петербурга іншою людиною. Його головним світоглядним принципом стало уявлення про те, що суть людини є «глибина душевна». «Красен Божий мир, — писав він, — ще красніша душа чоловіка, і тягне вона до себе непобідимою силою. Великі скарби своєї благості розсипав Бог у своєму красному мирові, а ще більшими скарбами збагатив чоловіку душу. І не того нам хочеться жити, щоб тільки на світ Божий дивитися: ще більше нам хочеться в чужі душі входити і благодатні скарби на скарби міняти». Із філософського погляду це можна класифікувати як суб'єктивний ідеалізм: особистість є критерієм істини. І тому П. Куліш постійно вишукував суперечності між «внутрішнім» і «зовнішнім» — і не лише в людині, на побутовому рівні, а й в історії. Він прагнув збудувати ідеал України на «серці», на «внутрішньому», відкидаючи «зовнішнє», що є чуже і штучне. Безперечно, такий підхід дав можливість Кулішеві створити низку прекрасних літературних творів. Ще до сьогодні гідно не оцінені його вірші. Все життя він працював для розвитку української культури, доводячи, що українська мова має стати мовою високої культури. Нездоланність цієї культури в народі: «Велика бо сила в простому народному слові і в простій народній пісні, а тай-

на моєї сили — в людських серцях, а не в людському розумі. Те слово серцем люди вимовили»⁸.

Отже, українську проблему П. Куліш сприймав на емоційному, суто культурницькому рівні. З історично-філософського погляду такий підхід був хибним. І не випадково «суб'єктивіст» Куліш за два десятиріччя поміняв кілька схем як історії України, так і вирішення українського питання. «Від українців, — писав він у січні 1862 р., — по ідеї не знайдено нічого кращого, але в дійснім житті я не почуваю до представників українізму спеціальної пошани».

На противагу М. Костомарову П. Куліш був переконаний, що історія України пишеться ним самим, виходячи із завдань сьогодення. Його методу дуже влучно описав ще 1929 р. вдумливий дослідник В. Петров у книзі «П. Куліш у 50-ті роки»: «Куліш не належав до тих осіб, що, нехтуючи сучасне, покладають надії на прийдешнє або утворюють культ минулого... Він вірив у сучасність, бо вірив у себе й своє призначення. Він вірив, що йому призначено в століттях зробити те, чого не зробили його попередники і чого не зроблять наступні покоління. Куліш дискредитував минуле задля сучасности. Дискредитація минулого задля сучасного — характерична риса для всієї діяльності Куліша... Як на себе, так і на свою добу він дивився як на осередок, як на «сосредоточіє» всієї української історії, як на час оновлення нації»⁹.

Відомий український етнограф П. Стебницький, який досить близько знав П. Куліша, підкреслював його надзвичайну самовпевненість, «невпинну завзяту боротьбу, яку він провадив проти власної минувшини», його «злісне нищення і заплывування старих ідеалів, які, проте, не давали йому спокою до кінця днів», і, нарешті, його оскаженість, з якою він накидався на «своїх ворогів», як Дон Кіхот на вітряки»¹⁰.

Ось такі історіософські і особисті риси визначали світогляд П. Куліша. Дискутуючи з Костомаровим наприкінці 50-х років, він прагнув довести природну нездатність українців до самостійного політичного життя. Беззастережно вірив у доцільність приєднання України до Росії як в минулому, так і в сучасності. Росіян, на противагу українцям, вважав державотворчою нацією. І саме приєднання до Москви, на його думку, допомогло українцям зберегти духовні сили, які розкриються в майбутньому. Отже, в політичному плані П. Куліш приїхав із заслання завзятим москвофілом.

У Петербурзі він підпав під вплив російських слов'янофілів братів Аксакових, один з яких, пригадаймо, ще донедавна вимагав заслати його до Сибіру. І все ж таки вони його переконали, що в недалекому майбутньому в Росії буде зламано реакцію і український народ дістане можливість вільного культурного розвитку. Куліш дуже боляче сприйняв Валуєвський циркуляр, рішуче

порвав із слов'янофілами і виїхав служити до Варшави. Тепер всі його сподівання були пов'язані із галицькими українцями та поляками.

Слідом за польськими істориками Дубецьким і Корзоном Куліш несподівано для української інтелігенції підтримав ідею культурно-колонізаційної місії Польщі на українських землях. Він пішов ще далі, почавши нападати на козацтво, називаючи його чистим розбишацтвом, схвалюючи репресії польських панів. Українська інтелігенція піддала його обструкції. М. Костомаров написав декілька нищівних статей, і П. Куліш наприкінці 80-х років практично втратив будь-який авторитет в українських колах.

Ідейна боротьба та еволюція двох патріархів українського руху менше всього мали особистий характер. Обидва були незаперечними авторитетами для української молоді і на початку 60-х років практично визначали подальший розвиток української національної ідеї. Запальне слово М. Костомарова, на якого дивилися як на спадкоємця Шевченкової музи, згуртовувало студентів у Києві і Харкові, Чернігові і Полтаві. Під впливом українського духовного відродження частина польської молоді, переважно шляхетського походження, перейшла до українського табору. Зокрема, В. Антонович, Б. Познанський, Т. Рильський, К. Михальчук стали видатними діячами української культури.

Найактивніші члени «Старої громади» (П. Житецький, В. Антонович, П. Чубинський, О. Потєбня та ін.) беззастережно орієнтувалися на теоретичні побудови М. Костомарова. Той самий В. Антонович як історик сформувався під безпосереднім впливом Костомарова. Однак не пройшовши важкий костомаровський шлях від політики до культурництва, вони розглядали українське питання як свого роду «провансальство», «южанство». І коли 1862 р. розпочався певний тиск з боку уряду на українство, поквапилися запевнити уряд у своїй лояльності. Наприкінці 1862 р. у додатку до офіційного журналу «Русский вестник», який видавав відомий публіцист Катков, з'явилася заява за підписом 21 українського діяча (підписали В. Антонович, Т. Рильський, П. Житецький, П. Чубинський та ін.). У ній наголошувалося, що єдине завдання українців — це «вжити всіх сил, щоб дати народові змогу просвітитися, самоусвідомитись, усвідомити свої потреби і вміти їх заявити, одним словом, через свій внутрішній розвиток стати на той громадський ступінь, на який його ставить закон».

Парадокс розвитку української ідеї у 60-х роках полягав у тому, що її носії повернулися в своїх теоретичних побудовах до часів Срезневського, Маркевича, Максимовича. Вони не тільки не розвинули, а навіть не успадкували політичної програми Кирило-Мефодіївського товариства. Головними складниками світогляду української інтелігенції 60 — 80-х років були ті самі елементи, що і в перших наших письменників і вчених початку XIX ст. Вони із

широю любов'ю ставилися до української історії, до народної мови, звичаїв українського селянства, обожнювали козацтво. Єдиною, мабуть, відміною було їхнє народництво, прагнення допомогти селянству зменшити соціальні і культурні недолі, однак тільки реальною, культурною, законом дозволеною працею.

Здавалося, вони закрилися в своїй хатині від буремних вітрів, які проносилися тоді над Росією. Вихором в імперію увірвався західноєвропейський соціалізм. Російська інтелігенція до запоморочення дискутувала, хто правий — Прудон чи Маркс, Бакунін чи Лавров. Терористичний напрям народництва один за одним готував замах на царя. А в цей час В. Антонович видає брошуру «Очерк истории православной церкви в Юго-Западной Руси в XVII и XVIII ст.», в епілозі якої говорилося, що свого часу поляки робили резонно, коли нищили православ'я, а тепер російський уряд має також нищити католицизм.

Це вкладалося в загальну костомаровську схему «общеросійського» українофільства. Обстоюючи в етнографічній і лінгвістичній сферах окремішність української народності, вони просто не уявляли не тільки політичної самостійності українського народу, а й навіть українців як самостійної культурної нації. Як не дивно, але костомаровський напрям був далекий навіть від ідеї необхідності розвитку самостійної української культури і мови як знаряддя суспільного життя і наукової літератури. Не випадково всі наукові праці представниками цього напрямку написані російською мовою (Валуєвський циркуляр не забороняв писати їх українською мовою). В історичних схемах В. Антоновича і учнів його школи ні на йоту не піддавався сумніву прогресивний характер приєднання України до Росії. На щит вони піднімали виключно позитивне у їхніх відносинах, старанно оминаючи прояви російсько-українських антагонізмів. Організаційним центром цього напрямку стали «Південно-Західний відділ Російського географічного товариства» (1873 — 1876) та газета «Киевский телеграф», яку придбала «Стара громада» у 1874 р.

Світоглядні принципи костомаровської течії надовго стали домінуючими в українському суспільному русі. І навіть після утворення українських політичних партій більшість дискусій велася навколо тих самих проблем, які хвилювали М. Костомарова у середині XIX ст. Мабуть, слід погодитися з думкою історика Ю. Охримовича, що М. Костомаров «причинився найбільше до знищення політичного українства тим становищем, яке він зайняв до української справи в останніх роках»¹¹.

За П. Кулішем пішла незначна частина української інтелігенції. Серед найвидатніших представників кулішівського напрямку можна назвати О. Кониського, І. Нечуя-Левицького, Б. Грінченка. Вони не сприйняли тези М. Костомарова та його вчення про спорідненість російської та української культур. Так званий принцип «культур-

ного общеросизма» група Куліша відкидала з порога. Їхня провідна теза — українці завжди мали свою окрему національну культуру, яка, безумовно, увібрала в себе елементи культур як російського, так і інших народів. Одним з найважливіших постулатів була вимога до української інтелігенції працювати виключно в національних формах. На противагу костомаровцям і Кониський, і Нечуй-Левицький, і Грінченко писали, як правило, українською мовою. Взагалі їх важко назвати напрямом або течією. П. Куліш через особливості свого характеру (про що згадувалося) просто не міг бути лідером або засновником якоїсь школи, як його колишній товариш М. Костомаров. Тому всі вони співпрацювали і в «Старій громаді» і в «Південно-Західному відділі Російського географічного товариства».

Усе ж таки кулішівська метода далася взнаки пізніше. Доля деяких послідовників Куліша дуже різниться від життєвих шляхів костомаровців — В. Антоновича та інших. О. Кониський, наприклад, після Емського акта 1876 р. почав друкуватися в Галичині, не бажаючи відмовлятися від українського слова. У Києві він створив нелегальний гурток української молоді, так зване «Ельдорадо», з якого вийшли відомі діячі С. Єфремов, Є. Чикаленко, О. Лотоцький. 1897 р. О. Кониський очолив громадівську «Загальну українську безпартійну організацію». Б. Грінченко став одним із засновників першої української політичної організації «Братство тарасівців», згодом активним членом Української демократичної партії.

Усе це у майбутньому, а у 60 — 70-х роках прибічники Куліша так само відхрещувалися від політики, як і костомаровці. По суті обидва напрями були аполітичними. Маючи незаперечні успіхи в історичних, етнографічних, лінгвістичних дослідженнях, українська інтелігенція навіть не намагалася поставити питання про зміну соціально-економічних і політичних умов для духовного розвитку українського народу. Досвід діяльності українофілів 60 — 70-х років спрацьовує на підтвердження соціально-психологічної концепції нації. На думку її засновників П. Сорокіна і Е. Фромма, етнос перетворюється на націю лише тоді, коли еліта усвідомлює необхідність боротьби за права етносу в повному обсязі: в економічній, соціальній, політичній і духовній сферах. Наступним етапом формування нації є активне впровадження цих ідей у свідомість широких народних мас, заклик до боротьби за свої права. Цікаві, на наш погляд, міркування сучасного філософа М. Поповича про причини «шароварної» хвороби українців як у 60 — 70-х роках ХІХ ст., так і сьогодні. Він вважає, що підспудною причиною цього є перерваність історії України, на відміну від західноєвропейських країн. Тобто йдеться про те, що час од часу українська інтелігенція змушена була доводити осібність своєї історії, право на самобутність історичних шляхів українського на-

роду. І доводячи це право на існування, вона інколи впадала в крайнощі, забуваючи, що крім оспівування козаччини має бути ще комплексна позитивна програма, яка повинна охоплювати соціально-економічну, політичну і духовну сфери життя. Тоді наступного разу, можливо, не доведеться доводити свою окремішність.

Звичайно, було б невірним беззастережно проектувати сучасну ситуацію на 1860 — 1870-ті роки, адже конкретно-історичні умови в обох випадках зовсім інші. Однак безумовним є те, що тогочасний український рух був уражений «шароварною» хворобою. «Їхні прагнення, — писав Ю. Липа, — оберталися в таких вузьких формах: статейка в газеті, реферат на зборах, недільні школи, «просвічування», несистематичне популяризування маловажливих відомостей, виховання без політики виховання»¹².

Такий підхід до вирішення проблем боротьби за національну свободу породив серед української молоді нові настрої. Найактивніша частина студентства, яка на початку 60-х років підпала під вплив громадівців, перейшла до загальноросійських організацій, насамперед до народників. Їх не влаштувала політична та ідейна кволість українофільства. Стефанович, Дебогорій-Мокрієвич, Лизогуб, Кибальчич, Желябов, Малинка та інші стали активними діячами і навіть лідерами народництва. М. Драгоманов так писав про них: «Щось подібне, як із «Соєдиненими Слав'янами», скоїлося в певній мірі — тільки ще більше трагічно — з тими «полудневцями», що пристали до «російських соціальних революціонерів» 70-х років. Загальний прогрес демократичних ідей на протязу XIX ст. і науки про український нарід — зложені в значній мірі зусиллями Костомарового кружка та його послідувачів — пробудили в тих «полудневцях» почуття національного зв'язку з простолюдьдям, а навіть свідомість значення поривів того народу до національної волі. Та з різних причин, про які ми говорили при іншій нагоді, багато «полудневців» не вважало потрібним утворювати з себе самостійної групи, що клала б собі метою працювати поперед усього безпосередньо для свого українського народу; вони відложили не тільки творення тих груп між собою, але й відкрити заяву своїх українських симпатій, а навіть взагалі федеральних ідей на «другий день після побіди над спільними ворогами»¹³. Вони задумували «впродовж другого дня» приборкати й ті національно-централістичні нахили, які завважували самі «полудневці» в багатьох своїх «російських» спільників під космополітичними фразами».

М. Драгоманов прямо звинувачує лідерів українофільства в тому, що, розбурхавши молодь, вони не просто не вказали подальших шляхів, а навіть відійшли вбік. «Належить признати, — писав він, — що вина того промовчання й майже безплідної погібелі стількох синів України падає в значній мірі на слабості і помилки

представників українського народництва. На запити про причину безполітичності ці люди відповідали, що положення українського народу й національності вимагає в даному часі від свідомих українців головно культурної роботи, забуваючи, що, по-перше, культура має й політичну й соціальну сторону, а по-друге, що без відповідного простору, можливого тільки при свобідних політичних умовах, трудно, а для народів, позбавлених національної та державної незалежності, майже цілковито неможлива ніяка, навіть найспокійніша, культурна робота в роді педагогічної діяльності».

М. Драгоманов мав моральне право на такі жорсткі оцінки. Він листувався з О. Желябовим, іншими українцями-народовольцями, яких намагався схилити до створення окремої української партії. Дуже цікава позиція О. Желябова щодо українського питання. У написаному наприкінці 70-х років листі до М. Драгоманова він жалкував, що не вдалося створити окремої соціалістичної організації, яка працювала б на користь «рідної України». О. Желябов пояснює М. Драгоманову, чому вони в центральному комітеті партії «Народної волі» виразно не домагалися визволення України: «Нас, переконаних автономістів, обвинувачують у централізмі за Законодавче Зібрання. По-перше, не хочуть зрозуміти, що Законодавче Зібрання в наших очах тільки ліквідаційна комісія, а по-друге, чи можна в програму найближчих домагань ставити такі, які не мають ніде реальної опори, оборони, тільки багато заїдливих ворогів? Де наші Фенії? Де наш Парнелль? Такі вже обставини... що бачим рятунок у розпаді Росії на незалежні частини, а домагаємся Законодавчого Зібрання»¹⁴.

М. Драгоманов справедливо зауважив, що звідки могли взятися українські фенії і Парнелль, коли всі політично настроєні українські інтелігенти йшли під «общерусский» прапор. Знову ж таки проблема, яка стояла перед українським громадсько-політичним рухом упродовж усього наступного часу. І говорити тут про «руку Москви», як це роблять деякі сучасні історики, по-науковому не-тактовно.

І в другій половині XIX ст. чи не найбільшою вадою українського суспільного руху залишалася теоретична слабкість. Різноманітні російські громадсько-політичні течії пропустили крізь себе Гегеля, Канта, Маркса, Прудона, Бауера, тобто практично всіх видатних представників світової суспільної думки. У боротьбі ідей поступово кристалізувалися ідейно-політичні платформи, західні теорії примірялися до російської дійсності, визначалася специфіка подальшого розвитку Росії. Діяльність загальноросійських груп і течій в Україні відбувалася у тому самому напрямі. І не дивно, що внаслідок аполітичності українського руху ініціатива в містах України належала російським, єврейським, польським групам.

Українські громадівці обмежувалися оспівуванням славетного минулого, пошуками пам'яток старовини, літописів тощо. Однак

цей ґрунт зростив і інше явище, ім'я якому М. Драгоманов. Саме він у неймовірно складних умовах, критикований з усіх боків, у тому числі й українофілами, взяв на себе величезний тягар розробки теоретично-філософських і практичних засад українського руху.

Як і більшість української молоді початку 60-х років, М. Драгоманов виховувався на ідеях кирило-мефодіївців і російських письменників-демократів. Він був під впливом М. Костомарова і наближався за своїми поглядами до українців-«общеросів». Виступаючи із статтями у петербурзьких і московських журналах, молодий Драгоманов визнавав існування загальноруської культури і літератури як чогось вищого, що об'єднувало російську і українську літератури. Слід сказати, що в цей період його також турбували питання всесвітньої історії, вироблення власного методу дослідження історичних проблем. Під впливом занять античною історією М. Драгоманов активно вивчав західноєвропейську філософію. Його не влаштовували голий етнографізм і козакофільство попередників. Наріжними каменями його наукового світогляду стали ідеї Й. Гердера, О. Конта, Г. Спенсера, тобто позитивізм.

М. Драгоманову імпонували думки Й. Гердера про органічний розвиток світу, про мову як витвір людського розуму. Вивчаючи історію Древньої Греції і Риму, він прагнув знайти «об'єктивні початки» для пояснення історичних явищ. «Це бажання, — писав М. Драгоманов, — видно і у намаганні, що охопило всі сучасні літератури, особливо англійську, побудувати науку про суспільство, або соціологію, у якій багато із самостійних наук, що існували до сих пір, мають стати відділами»¹⁵. У філософії О. Конта його приваблювала теорія соціальної динаміки, за якою слід було пізнавати природні закони суспільного розвитку. Тобто з самого початку занять історією М. Драгоманову був притаманний свого роду всесвітній, системний погляд на розвиток людства. Безумовно, це був якісно новий, відмінний від костомаровського, підхід і до історії України. Як би ми сказали сьогодні, Драгоманова цікавив ступінь інтегрованості історії українського народу в західноєвропейську історію, загальне і особне у розвитку рідного краю.

Ще одна особливість відрізняла Драгоманова-історика від Костомарова-історика. Останній розглядав історію України як неперервний процес, спираючись значною мірою на інтуїцію, на емоційне сприйняття зв'язку між героїчним минулим, гірким сьогоденням і, можливо, щасливим майбутнім. Логіка М. Костомарова була досить проста: оскільки в козацькі часи український народ жив повноцінним життям, то і в майбутньому така можливість не виключена. М. Драгоманов свідомо поклав в основу своїх історично-політичних досліджень принцип історизму, розроблений Г. Спенсером. Його вже цікавила не лише славетна минувшина, а й те, яким чином різнопланові історичні процеси позначаються на

сучасності. Саме тому він закликав підходити до історичних явищ як до складних багатопланових феноменів, для відтворення яких вочевидь замало лише чорно-білих кольорів. І тому, інколи різко, він виступав проти спрощених схем навіть у творчості своїх товаришів. Так, аналізуючи працю П. Житецького «Нарис літературної історії малоросійського наріччя в XVII — XVIII ст.», він писав: «Добродій Житецький забув усе, що він було признав доброго за неправославними впливами на Україну, як звичайно наші і московські казенні писателі без розбору захвалювали православно-козацький рух як наш «народний», як «спасителя нашої національності». А як же вийшло, що під впливом сього спасителя наше письменство стало йти навіть назад, а не вперед по змісту і нарешті стало вмирати, піддаючись московському... Інакше було б, якби д. Житецький не піддався старомодним словам про народ та національність та поглянув на історію письменства других народів, де б можна було побачити, що, власне, помагало, а що спиняло зріст «народного», тобто перш усього світського, в тім числі й простонародного, а з тим безперемінно й національного матеріалу в старих європейських письменствах»¹⁶.

Із позицій європеїзму були написані його головні праці початку 70-х років «Малоросія в її словесності» та «Історичні пісні малоруського народу». Тут Україна розглядалася як своєрідний місток між Європою і Росією. Драгоманов підкреслював, що український народ виробив свої специфічні соціально-політичні, культурні традиції, які були пов'язані, з одного боку, із слов'янським світом, що оточував Україну (Росія, Польща, Болгарія і Чехія), з іншого — з ідеями західноєвропейської Реформації і Відродження.

Трирічне відрядження за кордон, можливість працювати в наукових установах Праги, Відня, Берліна, Цюриха, Флоренції та Гейдельберга лише утвердили М. Драгоманова у його поглядах. Водночас за кордоном він уважніше став вивчати проблему розв'язання національного питання. Його вразили німецький шовінізм стосовно слов'ян, нетерпимість великих держав до національних меншин. У статтях «Східна політика Німеччини і обрусіння» (1872), «Новокельтський і провансальський рух у Франції» (1875), «Євреї і поляки в Південно-Західному краї» (1875), «Нариси новітньої літератури на малоруському наріччі» (1874), «Народні наріччя і місцевий елемент у викладанні» (1875) він уперше звернувся до теоретичних розробок національного питання. Схема була поки що досить простою. Унітарно-централістським принципам державної політики М. Драгоманов протиставляв федеративні ідеї кирило-мефодіївців. Водночас він розумів, що не можна обмежуватись вимогами національного відродження, що національна проблема має бути наповнена і соціальним змістом, і звернувся до праць П. Прудона, К. Маркса, Ф. Енгельса, М. Бакуніна.

Повернувшись до Києва, М. Драгоманов спробував привернути

увагу української громадськості до нових західноєвропейських теорій. Однак більшість українофілів на чолі з В. Антоновичем байдуже ставилася до соціально-політичної проблематики. Лише М. Зібер та С. Подолинський захопилися економічною теорією Маркса і стали її популяризаторами в Україні. Подолати етнографізм, культурництво та аполітизм українства М. Драгоманов не зміг.

Він звертає свої погляди на Галичину, де, на його думку, можна було ставити українське питання в політичній площині. Незважаючи на плідну працю у галицьких виданнях, М. Драгоманов не зміг знайти спільної мови ні з москвофілами, ні з народовцями. Гаряче підтримали його лише окремі представники галицької молоді на чолі з І. Франком, М. Павликом, О. Терлецьким.

Саме на них він спробував спертися після звільнення з Київського університету (вересень 1875 р.). За допомогою київських громадівців М. Драгоманов виїхав спочатку до Львова, а потім до Женеви. Головним його завданням мало стати ознайомлення Західної Європи з жахливим становищем українства, особливо після Емського акта 1876 р. Із притаманною йому енергійністю М. Драгоманов розпочав цю справу. За допомогою І. Тургенева він розповсюдив серед учасників Паризького конгресу 1876 р. доповідь про злочинність Емського акта. Після цього французька газета «La Republique Française» писала, що «русинам недоставало найбільше усього знати Європу і бути знаними». Драгоманов як ніхто інший розумів цю проблему і для її вирішення разом з С. Подолинським і М. Павликом почав видавати журнал «Громада».

Розпочався другий етап творчості М. Драгоманова, цілком присвячений розробці шляхів вирішення українського питання. Сам він завдання сформулював у такий спосіб: «Чим на ширшу ногу поставимо себе, тим вигідніше. Нам треба засіяти наукою й ділами, аби увесь світ зглянувся на нас. Тоді й числитися з нами будуть»¹⁷. Золотий фонд цього періоду становлять, зокрема, праці «Передне слово до «Громади», «Центр і окраїни», «Пропащий час», «Історична Польща і великоруська демократія», «Вольный союз — Вільна спілка. Опыт украинской политико-социальной программы», «Шевченко, українофіли і соціалізм», «Чудацькі думки про українську справу», «Листи на Наддніпрянську Україну».

Слід відразу зазначити, що протягом цього періоду відбулася досить суттєва еволюція поглядів М. Драгоманова на розв'язання українського питання. Перший етап охоплює 1878 — 1884 рр. Програмні засади цього етапу були викладені у «Передньому слові до «Громади» (1876). Основні ідеї другого етапу (1884 — 1898) М. Драгоманов сформулював у своєрідному нарисі конституції для майбутньої російської демократичної держави «Вольный союз — Вільна спілка. Опыт украинской политико-социальной программы» (1884).

«Передне слово до «Громади» стало маніфестом для українства,

яке починало усвідомлювати необхідність переведення боротьби українського народу за самозбереження в політичну площину. Насамперед М. Драгоманов спробував визначити етнографічні і територіальні межі України, тобто те, чого до нього ніхто не робив. Він окреслив кордони національно-культурного організму, який мав претендувати на самостійний політичний розвиток. За його планами Україна мала простягнутися від Закарпаття до земель донських козаків і від південної Курщини до Таманського півострова: «Всього буде в цій межі землі більше 13 500 кв. миль. А наших людей в ній налічують в Росії 14 239 129 та в Австрії — 30 32 000»¹⁸.

Наслідуючи традиції Кирило-Мефодіївського товариства, М. Драгоманов дав стислий історично-політичний нарис України. Він абсолютно чітко визначив завдання для української інтелектуальної еліти: «Наше мужицтво тепер приходиться на те, на чому стояло в козацькі часи XVII — XVIII ст. До того ж підходять з різних боків (національного, політичного й соціального) й купки письменних українців, котрі не забули того, що вони українці, й хочуть ухопити кінець нитки, що ввірвалася в нашій історії в XVIII ст. Чи вмітимуть наші письменні люди вхопитися за край тої нитки, котрий тягнеться сам по собі в нашому мужицтві, чи вмітимуть прив'язати до нього й те, що виплела за XVIII — XIX ст. думка людей, котрих історія не переривалася, і звести в темноті й на самоті виплетену нитку — іноді більше бажання, ніж ясної думки — нашого мужицтва з великою сіткою наукових і громадських думок європейських людей, — ось в чому тепер все діло для теперішніх людей на нашій Україні. Ось для них: чи жити чи помирати?»¹⁹

На відміну від більшості сучасних йому теоретиків і політиків М. Драгоманов ставив не лише запитання, він сам намагався на них відповісти. Наприкінці 1870-х років у нього були вже досить сталі погляди на широке коло теоретичних проблем. Найбільш глибокими принципами, які визначали всі інші підходи, були слідування традиції європейського демократизму і прагматизм. На прагматизмі слід наголосити особливо, тому що М. Драгоманов першим з українських діячів розглядав практично всі теоретичні проблеми крізь призму вирішення українського питання. Для себе він поставив майже нездійсненне завдання — прилагодити «всесвітні думки до українського люду й країни».

У першій програмній статті («Передне слово до «Громади»») М. Драгоманов намалював для себе ситуацію, що склалася, відкинувши інтелігентські зітхання «що було б, якби...». Він дуже багато натерпівся від таких «методологічних підходів», працюючи з громадивцями, спілкуючись з інтелігенцією в Україні.

На формулюванні найближчої стратегічної мети для українства відбулося категоричне неприйняття Драгомановим романтизованих футуристичних схем: «Безперечно, українці багато втратили через те, що в ті часи, коли більша частина інших пород людських в

Європі складали свої держави, їм не довелося того зробити. Як там не єсть, а своя держава, чи по волі, чи по неволі заложена, була й досі ще єсть для людей спілкою задля оборони себе од чужих і задля впорядкування своїх справ на своїй землі по своїй волі... Тільки того, що пропало, не вернеш, а надалі повстання проти Австрії й Росії, таке як робили за свою державну спільність італіянці за поміччю Франції, для нас річ неможлива»²⁰. Виходячи з такої оцінки тогочасної ситуації, і було визначено головне завдання національно свідомого українства — добиватися в цих державах громадської волі за допомогою інших поневолених народів. Драгоманов не виключав можливості збройного зіткнення Австрії й Росії, у якому переможцем, найбільш вірогідно, мала стати Росія. За таких умов необхідним було перетворення Росії на демократичну державу. Здавалося, думки дуже схожі з кирило-мефодіївськими постулатами. Однак Драгоманов, усупереч слов'янофільській ейфорії М. Костомарова, перетворення чи то Росії, чи то Австро-Угорщини на демократичну державу пов'язував із всесвітньо-історичним прогресом. Головними ж його параметрами вважав лібералізм, демократизм і соціалізм.

У творах М. Драгоманова 70 — 80-х років відчувається сильний вплив П. Прудона і М. Бакуніна. Слідом за ними свої соціологічні схеми М. Драгоманов виводив насамперед із свободи індивідууму. Повторюючи Прудона, він доводив, що великі держави не лише не можуть гарантувати свободу волевиявлення у різних сферах життя, а й обов'язково порушують права людини. Ще однієї прудонівської ідеї — про необхідність роздроблення централізованих держав — Драгоманов став палким прибічником. Він вважав за потрібне «вбільшити власне волю кожної особи в слові й праці, волю кожної людської породи, спілки, громади, країни, щоб скільки можна вменшити силу державного начальства, чи то царського, чи гетьманського, чи то управи (адміністрації), чи самої виборної ради (парламенту) перед силою особи, громади»²¹.

Анархічні ідеї Бакуніна препарувалися у нього в «безначальство»: своя воля кожному й вільне громадянство і товариство людей і товариств. М. Драгоманов намагався знайти аналогії цьому в українській історії, згадуючи передусім козацький устрій. Бакунін вплинув і на формування драгомановського суспільно-економічного ідеалу. Розпливчаті вимоги «спільного господарства», націоналізація чи навіть інтернаціоналізація приватної власності аж ніяк не давали змоги зазирнути у майбутнє. Розуміючи, що в цій сфері не може зробити чогось путнього, Драгоманов обережно її обходив. Він уважно стежив за економічними розробками К. Маркса, однак його трохи бентежив досить жорсткий економічний детермінізм.

Урешті-решт 1879 р. у листопадово-грудневому номері «Громади» з'являються так звані «Українські часописи», підписані М. Дра-

гомановим, С. Подолинським, М. Павликом. Політична програма тут зведена до чотирьох пунктів:

«1) Рівного права для всякої особи, як чоловіків і парубків, так і жінок і дівчат усякої породи (раси);

2) неодмінної волі слова, печаті й науки, зборів і товариств;

3) безперешкодної самоуправи (автономії) для кожної громади в її справах;

4) повної самостоячесті для вільної спілки (федерації) громади на всій Україні».

Перші три вимоги в руслі європейського демократизму. Остання, як і взагалі звернення до національного питання, помітно відрізняла М. Драгоманова і його товаришів від інших представників європейського соціалізму. У цей час на хвилі бурхливого розвитку капіталізму та інтернаціоналізації життя національна проблематика вважалася рутинною і відмираючою. Причому таке ставлення було як у марксистів, так і у лібералів.

Широкої популярності набували, з одного боку, гасло К. Маркса «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», з іншого — сен-сімонівські традиції всеохоплюючих прав людини, декларовані лібералами. Без перебільшень можна сказати, що М. Драгоманов чи не єдиний з європейських мислителів зрозумів на початку 80-х років, що невід'ємною рисою будь-якого демократа є визнання права інших націй на самостійне життя, або, як буде сформульовано пізніше, на самовизначення. Відмовившись від загальноєвропейської тенденції, він писав: «По своїй суті ідея космополітизму (інтернаціоналізму. — Ю. Л.) і людства зовсім не суперечить ідеї національності, лише творить її вищий розвиток: спілка всієї людськості є тільки загальна спілка частинних спілок, що найлегше можуть міститися в середовищі вже з природи зв'язаних з собою мовою, психічною схожестю та сусідством осібників, громад і племен певних національностей. Поступ ідеї людськості зовсім не вимагає нівеляції всіх питомостей та відмін людського роду, лише, навпаки, постійного розвитку їх». Досить логічно з цього випливає кінцева мета боротьби: вселюдська, щонайменше — загальноєвропейська федерація вільних народів.

Замало було проголосити кінцеву мету, слід було ще довести її правомірність своїм найближчим союзникам — демократичним силам. Цьому М. Драгоманов присвятив статтю «Історична Польща і великоруська демократія», що стала широковідомою і навіть набула дещо скандального розголосу. М. Драгоманов із притаманною його методі запальністю гостро критикував російських демократів і соціалістів-народників за нехтування українським питанням. Водночас він відзначав, що, незважаючи на поневолене становище Польщі, польські патріоти не полишали думки про панування на українських землях. Прояви великодержавництва, навіть серед борців проти царату, не були для нього байдужими. Його занепо-

коєність стосунками між потенційними союзниками у цій боротьбі була тим більшою, що він ані на секунду не уявляв собі їх поза національними формами боротьби і майбутнього устрою України. Заслуговує на увагу драгомановський розподіл національних вимог як відродження українського етносу, з одного боку, і як майбутнього федералістичного устрою демократичних держав — з другого: «Ми думаємо за себе, що українцям замість того, щоб рватись заложити свою державу або які-небудь дуалізми, напр., як угорський в Цісарщині, ліпше старатись розбавляти усяку державну силу й прямувати до волі краювої й громадської вкупі з усіма іншими країнами й громадами. От через те українцям найліпше виступати з думками не стільки національними, скільки автономними й федеральними, до котрих пристане завше багато людей і з країв і по-род»²².

Ця цитата ілюструє рису М. Драгоманова, яка була притаманна далеко не всім українським громадським діячам. Йдеться про прагматичний підхід до політики. Він не лише проголошував мету, а й з не меншою енергією розробляв теоретичні шляхи її досягнення. Національне визволення у його схемах невід'ємне від соціальних зрушень. Уперше в українській політичній думці були підняті питання переходу від одного суспільного ладу до іншого, що свідчить про значний вплив марксистської соціології революції. М. Драгоманов одним із перших у Росії уважно вивчав і узагальнював досвід Паризької комуни і дійшов висновків, які вражають конкретністю і глибиною.

М. Драгоманов розглядав революцію як складний структурований процес, який аж ніяк не зводиться лише до збройного повстання. Він випередив сучасну йому політологію, доводячи, що в збройному повстанні бере участь абсолютна меншість населення. Це є лише увертурою до революції. Самому збройному повстанню мала передувати копітка робота по переконанню людей у необхідності рішучих соціальних зрушень. Революція в умах, за Драгомановим, — це конче потрібний і перший компонент революції в суспільстві. Крім того, під впливом К. Маркса він звернув увагу на те, що в поразках революційних рухів є певні закономірності. Головна з них — нерозуміння необхідності докорінної зміни соціальних відносин. Уряд Паризької комуни, писав він, «майже зовсім не змінив корінних громадських і господарських порядків, не скасував осібного обладнання ні хат, ні фабрик, як через те, що ще мало було в самому Парижі людей, котрі б пристали на те, так і через те, що тоді б йому прийшлося самому поробити усі нові порядки в Парижі, а далі в усій Франції, без котрої трудно собі й здумати життя Парижа». Отже, заснування нових громадівських порядків не стільки в повстаннях проти старих порядків, а тим паче не в скасуванні державних порядків, «скільки в зрості малих і великих товариств між людьми, в зміні звичаїв і думок людських

по всіх громадах якої країни, коли не всіх країн, хоч би на перший раз самих європейських, в цілім ряді праць зовсім не політичних, а громадських і господарських, родинних, наукових»²³.

Європейський досвід він одразу екстраполював на Україну, дійшовши висновку, що лише мирним шляхом ані національного, ані соціального питань не вирішити. Для повалення деспотичного режиму в Росії останнім засобом залишалось збройне («оружне») повстання. Проте збройна боротьба вважалася справою далекого майбутнього. Для українців, що проживали в Російській імперії, першочерговим завданням була боротьба всіх націй за політичну свободу. І Драгоманов знову і знову наголошував, що задля цього треба відмовитися від суто національних гасел, обмежуючись загальнодемократичними вимогами федералізму. Натомість соціалістичні ідеї мали поширюватись у Росії поки що «науково-літературним способом».

Для Західної України, яка була під владою Австро-Угорщини, М. Драгоманов пропонував інший шлях. Він полягав, зважаючи на наявність конституції, у негайному створенні соціалістичної партії в союзі з поляками і євреями. Почуття реальності тут йому зрадило, оскільки він вважав, що на ниві боротьби проти Австро-Угорщини можна подолати польсько-український антагонізм, соціалістичними ідеями збити претензії поляків на Західну Україну. Галицькі українці на цю ідею не відгукнулися, поляки взагалі зустріли її вороже.

М. Драгоманов започаткував ще дві важливі тези української громадсько-політичної думки. Він уперше звернув увагу на брак панівних верств серед українців. Пізніше ця думка була оформлена як теорія безбуржуазності української нації. Безумовно, М. Драгоманов спирався на очевидний факт іонаціонального характеру заможних страт в Україні. Однак він не помітив початку соціального розшарування українського села. Його турбувала лише переоцінка підготовленості українського села до сприйняття соціалістичних ідей. Порівняно з Росією, зазначав він, «далеко більше небезпечності в тій Україні, що тут розум соціалістичного руху зузиться ще більше, що тут закорениться на довше думка про те, що соціалізм у нас позаду або коло нас, серед нашого селянства, а не попереду в європейських городах»²⁴. За Драгомановим, ця небезпека викликана історичними чинниками: «Окрім усього іншого, завести українців у такий глухий кінець може й те саме, що справді наші козацькі рухи XVII ст. мали в собі більше прогресивного, ніж московські, бо наші козаки все-таки були ближче до тодішньої Європи, й те, що в нас справа соціалізму мусить іти поруч із справою врятування своєї породи з новим народженням національним і що в нас більше ще, ніж у Московщині, може взяти силу по вільнодумних, противодержавних гуртках думка про «свою одягу», «свою хату» та ін. Думка зробити з Шевченка, а

далі, значить, і з його героїв — козаків і гайдамак — соціалістів є вже одна з ознак такої небезпечності. А є інші ознаки!»²⁵

І все ж таки навіть ці перестороги Драгоманова сповнені безпідставним оптимізмом. Українське село і соціалістичні ідеї і у віддаленішому майбутньому не знайшли один одного.

Більш плідною і науково обгрунтованою виявилася інша теза. Спираючись на перепис населення м. Києва, проведений 2 березня 1874 р., М. Драгоманов дійшов висновку про наявність в Україні автотонного села і неукраїнського міста. У політичній площині це оформилося в теорії двох революцій — в містах і сільській місцевості, не пов'язаних одна з одною. М. Драгоманов бачив небезпеку для революційного руху в денационалізації міст України. І знову ж таки він не закликав виганяти чужинців з українських міст. Із позицій європейського демократизму М. Драгоманов звернувся до представників неукраїнського руху: «По цьому рахунку Києва можна судити, який то слабкий тепер ґрунт українського соціалізму... Що ж буде, коли городи на Україні зовсім виділяться з українських сіл і з своєю освітою, і з неукраїнською мовою? Про це б варто подумати й соціалістам московської, польської й жидівської мови, які б мусили в проповіді серед людей їхньої мови налягти на те, щоб ті люди якомога ближче держались до українського селянина й мусили б помагати українцям у проповіді соціалізму й на українській мові серед селян, і тих, що застаються в селі, й тих, що переходять у город. Тільки занадто привикли, що українцям ніхто не помагає, то й на цей час будемо довольні, коли в цьому нашому бажанню, щоб соціалісти неукраїнських мов серед України вменшували націоналізм і вбільшували інтернаціоналізм кожний серед людей своєї мови, не побачили вузького націоналізму в нас самих»²⁶.

У поглядах М. Драгоманова цього періоду спостерігається досить стала система. На середину 70-х років наріжні камені його світогляду практично сформувалися. Однак, як відомо, творча людина під тиском багатьох обставин поступово еволюціонує. Сам Драгоманов постійно наголошував, що у науці і політиці перемогу одержав принцип, згідно з яким у світі немає нічого постійного, статичного, а є тільки еволюція і динаміка. Виходячи з поглядів середини 70-х років, перед ним було два шляхи: радикалізація національних вимог та подальше просування по шляху європейського демократизму в бік загальнолюдських свобод. Драгоманов обрав другий шлях. Гадаємо, на нього вплинули насамперед здобутки європейських суспільних наук і особисті контакти з політичними діячами Західної Європи і Росії. Мабуть, І. Франко мав рацію, коли писав 1900 р., що, незважаючи на своє критичне ставлення до Російського соціалістичного народництва, Драгоманов не зміг цілковито визволитися з-під його впливу. Водночас його дратував «містечковий» погляд галичан на українське питання, не-

бажання, на його думку, вибратися з тенет хуторянської ідеології. Наступна програмна праця зафіксувала значну зміну поглядів М. Драгоманова, головним чином на майбутній устрій України. Йдеться про проект конституції для Російської держави з позиції українців. Звідси і своєрідна назва праці «Вольный Союз — Вільна Спілка. Опыт украинской политико-социальной программы. Свод и объяснения М. Драгоманова». Практично вся вона просякнута прагненням знищити централізовану державу. Досить цікавою є вихідна теза про те, що українцям слід боротися проти царату разом з росіянами і поляками, оскільки винний не російський народ, а існуюча система. Зруйнування централізованої держави є запорукою свободи для всіх. Певна примітивізація проблеми спричинюється до того, що конструктивна частина програми зводиться лише до трьох позицій:

«1. Права чоловіка і горожанина — як необхідна умова особистої гідності й розвитку.

2. Самоуправа — як основа для змагання до соціальної справедливості.

3. Ціль окремішньо-національна: політична свобода — як спосіб для повороту української нації в сім'ю культурних націй».

Драгоманов наголошує, що українці мають всі ознаки національності, знову визначає етнографічні межі українських земель. Однак острах утисків з боку майбутніх держав настільки великий, що автор робить несподіваний висновок: «Великороси й українці, які хоч би творили навіть окремі держави, то все-таки повинні би бути розділені на краї, щоб уникнути невідомого централізації. Взагалі для пояснення й оправдання проекту поділу Росії на краї можна сказати, що він більше відповідає поділові Швейцарії, ніж тому, до якого змагають політики Австрійської держави». М. Драгоманов доводив, що національна проблема постає там, де є утиски економічні, політичні, духовні: «Властиво національні права оберігаються по думці нашого проекту признанням прав чоловіка і громадянина, яких часті вони творять. Силою цього признання всяка національна мова — головна й маюча найбільше практичного значення признака національності». Проект конституції розмежував Російську імперію відповідно до географічних, економічних і етнографічних чинників на 18 країв. Територію російської України автор поділив на чотири краї: Поліський, Київський, Одеський і Харківський.

Після появи програми «Вільної спілки» М. Драгоманов викликав на себе вогонь з різних боків. Ані колишнім товаришам-українцям, ані російським революційним діячам було незрозумілим прагнення Драгоманова іти по лезу між національним і загальнодемократичним питаннями. Боротьба за тлумачення ідей українського вченого розгорнулася і в українській і в російській суспільно-політичній думці. Російські конституціоналісти, замовчу-

ючи національну програму М. Драгоманова, наголошували на його загальнодемократичних, конституційних вимогах. Ось що писав про нього пізніше один з лідерів російського лібералізму П. Струве в своєму журналі «Освобождение»: «Драгоманов — перший з російських публіцистів дав російській демократії широку і ясну політичну програму. Він перший різко і виразно вияснив російському громадянству смисл і значення конституційного порядку, особливо ж прав особи, основ самоуправи». Б. Кістяківський, характеризуючи значення Драгоманова у боротьбі з самодержавством, продовжував думку П. Струве: «В цій славній традиції російського громадянства зовсім ясно вимальовується значення Драгоманова як першого консеквентного конституціоналіста, творця першої російської конституційної теорії»²⁷.

Позицію російських радикально-націоналістських течій щодо теоретичної спадщини М. Драгоманова найбільш чітко сформулював В. І. Ленін. На його думку, «український міщанин» Драгоманов не розумів, що, «відстоюючи централізм, ми відстоюєм виключно демократичний централізм. Щодо цього всяке міщанство взагалі і націоналістичне міщанство (покійний Драгоманов у тому числі) внесли таку плутанину в питання, що доводиться знов і знов приділяти час його розплутуванню». В. І. Ленін намалював свою національно-політичну пастораль: «Демократичний централізм не тільки не виключає місцевого самоврядування з автономією областей, які відзначаються особливими господарськими і побутовими умовами, особливим національним складом населення і т. п., а навпаки, вимагає і того і другого»²⁸. У цьому заочному диспуті більш далекоглядним виявився М. Драгоманов. Якщо офіційно виголошено принцип демократичного централізму, рано чи пізно гору візьме централізм. Демократія приречена на поразку, і історія довела це неодноразово, в тому числі і в Україні. Побоювання Драгоманова були не безпідставні.

З іншого боку його критикували українські політичні діячі. І. Франко і Д. Донцов називали його людиною «національно нездекларованою», Н. Полонська-Василенко у своїй «Історії України» написала, що Драгоманов виступав проти «переоцінювання національного питання»²⁹.

Отже, після появи програми «Вільної спілки» М. Драгоманов виявився практично ізольованим. До кінця свого життя він намагався обґрунтувати, роз'яснити свою позицію. У дискусії з Б. Грінченком 1893 р. він доводив, що ніколи не виступав принципово проти утворення окремої Української держави. Однак історичні обставини склалися таким чином, що ніяких шансів на це нема. Не шкідливою була ідея незалежності, а неможливою. Знову і знову М. Драгоманов повторював, що практичний, прагматичний бік української справи вимагає тісного союзу українців з російськими демократами і іншими недержавними націями в бо-

ротьбі проти царату. У земствах він убачав осередки для зародження, зміцнення і пропаганди ідеї місцевого самоврядування. «Ми маємо разом, — доводив М. Драгоманов, — дивитися на земства як на наші симпатичні національні порядки, з котрих мусить вийти ліпша доля нашої нації. Українські автономісти зроблять найрозумніше, коли рішуче зв'яжуть долю свою з долею земств на Україні і, значить, в усій Росії». Союз з росіянами у земствах, на його думку, слід було розглядати лише під одним кутом — наскільки він сприяв би зламу політично-адміністративної системи. М. Драгоманов настійно підкреслював, що справа пробудження самосвідомості українського народу — це виключно внутрішня справа українських громадсько-політичних рухів і ніхто, крім них, її не здійснить. Але ворог сильний і слід іти на компроміси. Як не згадати відомий ленінський вислів «Є компроміси і компроміси» та класичний приклад із «Держави і революції» про грабіжника і гаманець. М. Драгоманов у статті «Неполітична політика» (1891) сформулював розуміння національних компромісів так: «Ми думаємо, що непохитною відміною компромісу від крутіства і обману можна признати ось що: в компромісі чоловік не змінює і не таїть яковости своїх думок, а тільки стремлячися в певну хвилину до того, щоб його думки стали законом для громади, ставить в цю хвилину таку їх кількість, яка на той же час може бути освоєна громадою і прийме для того поміч і других людей, котрі в цій точці згоджуються з ним, хоч не згоджуються в інших, причому ніхто не таїть від другої сторони своїх основних думок».

Теоретично М. Драгоманов обґрунтовував ідею компромісу, але в реальному житті спільної мови з українським рухом знайти не зміг. Неодноразово критиковані ним аполітичні громадівці на чолі з В. Антоновичем викреслили спадщину Драгоманова з українського духовного життя. Не до вподоби їм був політичний радикалізм українського професора Софійського університету. Після формального розриву 1886 р. з київською «Громадою» праці Драгоманова лише випадково потрапляли в Наддніпрянську Україну. Широкий загал української молоді, світогляд якої формувався наприкінці 80-х років, не мав змоги ознайомитися з теоретичними розробками М. Драгоманова, порівняти їх із світовими взірцями суспільної думки.

Новий етап в осмисленні розвитку цивілізації, визначенні місця українського питання в цьому процесі припадає на кінець 80-х років, коли сини українських культурників відкинули аполітизм батьків, коли з'явилася в Наддніпрянській Україні таємна політична організація «Братство тарасівців», коли готувалося психологічне підґрунтя для виникнення українських політичних партій. Недостатнє знайомство із спадщиною М. Драгоманова значною мірою спричинило те, що українські партії вступили в політику без будь-якої більш-менш сталої теоретичної платформи.

Робота по осмисленню стратегічних завдань, як правило, найплідніше здійснюється у спокійній обстановці, зумовлюючи ґрунтовність опрацювання теоретичних висновків. Досвід російського політичного руху це досить переконливо підтверджує. Українські партії виявились теоретично неготовими до ролі лідера, змушені були виробляти свої орієнтири під час наростання революційних подій, коли життя ставило все нові і нові завдання, квапило з гаслами, які не вистачало часу осмислити, обґрунтувати. Саме в цей час найбільш рельєфно виявився теоретичний вакуум українського руху, перевнність визвольної традиції.

Західноукраїнські політичні діячі на відміну від східноукраїнських були досить добре обізнані з працями Драгоманова, однак більшість з них не могла простити в'їдливої критики австрофільства і хуторянства. Можна сказати, що лише І. Франко, М. Павлик та їхні послідовники, критично підходячи до деяких драгомановських постулатів, у цілому прагнули творчо розвинути найбільш плідні ідеї свого вчителя. Не випадково, що саме І. Франко, продовжуючи ці традиції, 1899 р. сформулював у категоричній формі ідею боротьби за соборну незалежну Україну.

Таким чином, творчість М. Драгоманова підвела ризику під цілим етапом розвитку україністики, національної думки. Нові часи вимагали нових підходів.

АВСТРІЙСЬКА ПРОВІНЦІЯ ЧИ «УКРАЇНСЬКИЙ П'ЄМОНТ»?

Дослідження розвитку української ідеї було б неповним без аналізу того внеску, який було зроблено передовими інтелектуальними силами українства на теренах, що входили до складу Австро-Угорської монархії, передусім у Галичині.

Політична історія Галичини, якщо її розглядати в контексті загальносвітових процесів, з одного боку, є явищем унікальним, а з другого — має риси універсального характеру, що час від часу повторювались у політичній історії суспільства. Унікальним — тому що за короткий проміжок часу, наприкінці ХІХ ст., в одній із економічно і культурно найвідсталішій провінції Австро-Угорщини внаслідок дії історичних закономірностей і збігу обставин частина представників українського руху залучалась до надбань європейської політичної культури і зазнало поступу національне відродження як в Галичині, так і в Великій Україні. Аналогічні явища відомі також в історії інших країн — П'ємонт в Італії, Пруссія в Німеччині.

Поступова лібералізація політичного життя в Австрійській імперії створювала досить сприятливі умови для поширення передових ідей, які справляли значний вплив на розвиток національно-визвольних рухів у східноєвропейських народів.

Однак, на відміну від інших народів, галицькі українці в ХІХ ст. ще тільки формували соціальну структуру свого суспільства, були позбавлені національної еліти, зокрема буржуазії — носія національної ідеології.

Як і інші бездержавні народи, насамперед слов'янські, галицькі українці переживали період національної емансипації в межах чужої держави. Але співіснування на одній території з народами, що мали більш зрілу соціальну структуру, політичний досвід і значні економічні можливості, позначилось на процесі національного відродження українства. Отже, національний рух галицьких українців розвивався як унаслідок інтелектуального, культурного впливу «грандів» національної ідеї з Наддніпрянщини, так і виби-

раючи інші передові ідеї свого часу, зокрема ідею слов'янської єдності.

Слід зауважити, що в Галичині не було, так би мовити, «ембріонального» періоду у формуванні ідеологічних засад майбутнього руху. Тобто процес національної самоідентифікації відбувався паралельно з розвитком національного руху, чому сприяли політичні умови в Австрії. Як не парадоксально, але все це негативно позначилось на українському русі в Галичині.

Грунтовні, концептуального характеру узагальнення щодо періодизації суспільно-політичних рухів у Галичині зроблені І. Лисяком-Рудницьким. Розвиваючи ідею «паралелізму» суспільних процесів у Галичині та Наддніпрянщині, І. Лисяк-Рудницький пропонує доволі струнку і аргументовану схему¹.

Перший період до середини ХІХ ст. автор виділяє, проводячи аналогії між Лівобережжям, Слобожанщиною та Правобережжям, де суспільний провід належав дворянству козацького походження та польсько-українській шляхті, з одного боку, і греко-католицькому духовенству — з другого. За І. Лисяком-Рудницьким, це «шляхетська доба», доба гегемонії греко-католицького духовенства.

На другому етапі (друга половина ХІХ ст.) в Галичині, як і в Наддніпрянщині, розвивається народницький рух, або «народоцтво», «народовство». При цьому, підкреслюючи спільні риси загальноукраїнського народництва, можна погодитись із висновком І. Лисяка-Рудницького про «вузькість соціальної бази», «практичну слабкість» народовства.

Нарешті, третій період суспільно-політичного руху в Галичині — «доба модернізму» — тривав з 90-х років ХІХ ст. до першої світової війни. Він пов'язаний з початком так званої нової ери — спроби компромісу між народоцвцьким табором та крайовим урядом, що був у руках польської аристократії. Головні тенденції тогочасного політичного життя в Галичині визначили поява і діяльність перших політичних партій.

Хоча для Галичини характерні ті самі етапи розвитку, що і для Наддніпрянщини, але вони не були тут чітко відмежовані, зливалися в одну тяглу лінію. Причина — залежність суспільного життя в підросійській Україні від зміни курсу Російської імперії. У Галичині ж ХІХ ст. еволюція політичних рухів більше залежить від об'єктивних історичних процесів, відповідає еволюції соціальної структури українського суспільства.

Відірвана з половини ХІV ст. від решти українських земель, Галичина вступила в ХІХ ст. економічно і культурно відсталою. Непринадна історична доля спіткала провінцію Австрійської імперії. Українці в Галичині, або, як їх тоді називали, рутенці, русини, перебували на найнижчих щаблях соціального розвитку. Нація, яку складали «рорі» та «chlорі», була позбавлена своєї еліти. Українська шляхта полонізувалася, громадсько-культурне життя

після розгрому братського руху в XVII ст., здавалося, вже ніколи не відродиться. Фактично українство стояло осторонь процесів, що відбувалися в Європі у XVIII ст., добу Просвітництва. Щоправда, історично склалися певні умови для розвитку міської культури, залучення галицьких українців до міської цивілізації європейського типу. Однак це були лише паростки, що загинули через спольщення українського міщанства.

Отже, єдиною відносно освіченою верствою залишилось уніатське духовенство. Цьому сприяли перші заходи імператора Йосифа II щодо освіти. 1784 р. було засновано Львівський університет, де з 1787 р. богослов'я та філософія викладалися руською мовою. Власне, уряд був змушений піти на цей крок через брак достатньої кількості українців, які б знали латинь. Так чи інакше, але це мало велике значення для українства, сприяло формуванню верхівки українського духовенства.

Зрозуміло, що настрої цієї нечисленної верстви, яка виникла завдяки політиці «освіченого абсолютизму», мали австрофільське спрямування. У загальне русло лояльності, вірнопідданства нову українську еліту вело також національне і соціальне гноблення з польського боку. Певні сподівання на краще становище українського селянства містила й політика Йосифа II, який патентом від 5 квітня 1782 р. обмежив панщину і панську юрисдикцію над селянами в Галичині. Реформа викликала обурення польського панства, водночас загостривши суперечності між поляками й українцями в Галичині. Українське духовенство в особі єпископа М. Гарасевича возносило «хвалу розумному, справедливому і лагідному урядові австрійському», лишаючись масою інертною, не здатною ініціювати суспільний рух.

Однак уже в 20-ті роки XIX ст. були зроблені перші поодинокі спроби культурно-просвітницької діяльності. Виникає перемишльський гурток священників під керівництвом І. Снігурського, до якого увійшли І. Могильницький, Й. Левицький, Й. Лозинський, А. Добрянський, І. Лаврівський. Гурток заходився до організації народних шкіл, видання підручників. Просвітницька діяльність зосереджувалась лише в центрах релігійного життя: Львові та Перемишлі. Всі діячі перемишльського гуртка, хоча й були обізнані з відроджуваною в Наддніпрянщині українською літературою (І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко), виступали прибічниками старої книжної мови. Це була консервативна верства з давніми традиціями, зв'язана з шляхтою. Їхні твори видавались із підзаголовками: «писано в руській язиці», мові, яка вживалась у Наддніпрянщині у XVIII ст. М. Максимович із цієї нагоди писав: «Жоден малорос не назове цю мову своєю, та це і не білоруська, і не великоруська мова, штучне слов'яно-руське твориво... жива література може розквітнути тільки на живій народній мові, а ту мову слід вивчати у прислів'ях, казках, а ще більше в піснях мало-

роських, особливо ж українських, де самовияв народу процвів з найбільшою силою та красою»².

Як це не парадоксально, але поштовх до поширення української мови було зроблено з боку польських діячів. У боротьбі за національні інтереси молоді польські патріоти намагались зробити «тирольців Сходу», як тоді називали українців за лояльність до Відня, своїми союзниками. З'являються писані українською мовою відозви:

*Далій, браття, в руки коси!
Лях нам красний приклад дав;
Вже вольності брнуть голоси,
Довго русин, довго спав.*

Авторами цієї відозви, як і інших, були поляки М. Попель та К. Ценгелевич. Попри об'єктивну реальність, молоді ідеалісти вважали, що українці підтримають їх. Час розбив ці ілюзії, однак в літературному вжитку з'являлося слово народною українською мовою.

Вирішальним чинником національного пробудження українців у Галичині стає відродження української мови. Непересічні заслуги в цьому належать ще одному польському діячеві Вацлаву з Олеська (В. Залеському), який першим у Галичині розпочав збирання українського фольклору. Йому передавали етнографічні записи Г. Лькевич з Коломийщини, І. Білинський з Бережан, І. Вагилевич із Стрийщини. З'явилася його збірка «Пісні польські й руські галицького народу» (1833), яка справила, однак, негативне враження на українців, тому що була надрукована латиницею.

Тим часом поступово в громадсько-культурне життя включалося нове покоління українців, яке формувалося під впливом Заходу, переймало ідеї німецького романтизму, зокрема філософії Гердера, європейського лібералізму. Водночас велике значення для українства в Галичині мали ідеї слов'янської єдності, які тоді висували чеські будителі П. Шафарик, Я. Коллар. Саме Шафарик привернув увагу до «руського елементу» в Східній Галичині, вважаючи його невід'ємною частиною слов'янського загалу. Популярності ідеї слов'янської єдності сприяли як близькість мов і культур, так і бездержавність майже всіх слов'янських народів, схожа історична доля.

Першим об'єднанням нової генерації українських діячів стала «Руська трійця» — Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький. Всі вони, вихованці Львівської семінарії, зустрілися 1832 р. Лідером товариства був син священика із с. Підлісся Золочівського повіту вихованець єпископа І. Снігурського Маркіян Шашкевич. Головацький так згадував про їхню першу зустріч: «Він зблизився зі мною, щиро відкривши мені свої думки, сказав, що він русин, і рішуче заявив, що, мовляв, нам, русинам, треба з'єднатися в гурток,

вправляючись в слов'янських та руській мовах, впроваджуючи її в різних колах, підняти дух народу, просвітити народ і, поборюючи полонізм, воскресити руське письмо в Галичині»³. Підкреслюючи виразно слов'янофільський характер свого угруповання, його учасники взяли собі давньослов'янські імена: Шашкевич — Руслан, Вагилевич — Далібор, Головацький — Ярослав.

Насамперед вони заходились до збирання українського фольклору в Галичині, Буковині, на Закарпатті. В етнографічних експедиціях, вивчаючи усну народну творчість, діячі «Руської трійці» знаходили наочне підтвердження того, що русини є частиною українського народу. Поступово вони дійшли переконання, що відродити українську мову в Галичині можна, лише впроваджуючи в літературу замість «язичія» живу народну мову. Першим у цій справі був найталановитіший з «Руської трійці» М. Шашкевич. Вже 1833 р. він склав рукописну фольклорну збірку «Син Руси».

Однією з перших громадських акцій «Руської трійці» став виступ М. Шашкевича в семінарії на урочистих зборах, присвячених дню народження Франца І. Існувала традиція виголошувати промови на честь імператора латинською, польською і німецькою мовами. 12 лютого 1835 р. промову було виголошено українською. З цього часу починаються тертя Шашкевича із семінарським начальством, від якого він не одержав попереднього дозволу на виступ. Незабаром з'явився ще й вірш М. Шашкевича «Голос галичанина», що поширився серед семінаристів. Як розповідав Я. Головацький, після цього «український дух піднісся на 100 відсотків».

Ще 1834 р. Шашкевич підготував до друку альманах творів, писаних народною українською мовою, під назвою «Зоря», включивши до нього власні поезії, вірші своїх товаришів, народні пісні. Цензор заборонив його видання, вважаючи, що це викличе незадоволення поляків. За справу видання альманаху взявся Я. Головацький. Перебуваючи в Будапешті, він познайомився із сербським видавцем Г. Петровичем, який погодився надрукувати збірку. До того ж цензура в Будапешті більш лояльно поставилася до українського видання, ніж львівська. У жовтні 1836 р. було отримано дозвіл, а в грудні цього ж року, датована 1837 р., з'явилася сама книжка під назвою «Русалка Дністровая», яка складалася із збірки народних дум, пісень із передмовою І. Вагилевича, оригінальних творів М. Шашкевича, перекладів сербського епосу, здійснених Я. Головацьким і М. Шашкевичем, завершували видання короткі статті.

У передмові М. Шашкевича національне пробудження українців у Галичині пов'язується з національними рухами південних і західних слов'ян, підкреслюється вплив досвіду інших східнослов'янських народів.

«Нарід руський один з головних поколінь слов'янських, в середині між ними розкладається по хлібородних окрестностях з-поза

гір Бескидських за Дон. Він найширше задержує у своїх поведінках, піснях, обрядах, казках, прислів'ях все, що йому передвіцькі діди спадком лишили... коли на послідок схилили свої вязи під окуви залізні й лишилися самостоянства...»⁴, — писав у передмові І. Вагилевич.

Незважаючи на поміркованість поглядів «Руської трійці», реакція офіційних властей на видання «Русалки Дністрової» була досить жорсткою. 800 примірників збірки було затримано у Відні. Багато «небезпечних місць» побачила й львівська цензура і не допустила транспорт з тиражем у місто. Директор львівської поліції Пейман застерігав: «Ми маємо по горло клопоту з поляками, а ці божевільні хочуть ще воскресити давно поховану русинську націю».

Як видно, він цілком правильно зрозумів значення «Русалки Дністрової». Цензор, він же ректор семінарії, Венедикт Левицький особисто допитував членів «Руської трійці». На допиті М. Шашкевич заявив: «Я пробував своїх сил в руській мові як своїй рідній... і думав покласти підвалину під її дальший розвиток»⁵.

Про значення для сучасників «Русалки Дністрової» свідчать хоча б такі дані: в 1772 — 1800 рр. у Галичині було видано 99 книг, з них 35 — церковнослов'янською, 40 — польською, 16 — латинською, решта — німецькою мовами⁶.

Отже, поява першої книги, виданої українською мовою, стала не лише подією в літературному житті, а й певною віхою в справі національного відродження галицьких українців, які заявили про себе як частину єдиного українського народу, що має свою історію, самобутню культуру.

Але, очевидно, це аж ніяк не може слугувати підставою для висновку, що «Руська трійця» започаткувала суто культурницький напрям українського руху. Внесок «галицьких будителів» в українську ідею можна порівняти із значенням у процесі національної самоідентифікації діяльності німецьких філософів або французьких просвітителів. До того ж якщо взяти всю картину політичного життя в Австрійській імперії, згадати, що європейська цивілізація наближалась до історичних «тектонічних» зрушень періоду «Весни народів», то стає ясным, що діяльність «Руської трійці» створила передумови для подальшого розвитку українського руху в Галичині.

«Теорія паралелізму» історичних процесів у Східній та Західній Україні, що стверджує внутрішню єдність української нації, не може, однак, охопити всіх нюансів історичного розвитку, особливо якщо йдеться про еволюцію суспільних рухів. Якщо спробувати побудувати схему розвитку українського руху в Галичині з середини ХІХ ст. до 80-х років ХІХ ст., то вона виглядала б приблизно так: оформлення руху галицьких українців в особі Головної Руської ради, діяльність святоюрців; занепад українського руху, поси-

лення москвофільства; вихід на арену суспільного життя народців. Але ця схема, як і всі, доволі умовна. Періоди діяльності того чи іншого напряму не відокремлювались чіткими гранями. Так, діячі Головної Руської ради були переважно представниками консервативних кіл духовенства, які орієнтувались на зовнішні чинники, об'єктивно створили сприятливі умови для появи москвофільства. У свою чергу, народовство, що виникло під ідеологічним впливом народництва в підросійській Україні і як реакція на панування москвофілів, переживало період внутрішнього розшарування, виділення прогресивного і консервативного напрямів. Народництво на Сході і народовство в Галичині, маючи багато спільного, відзначались специфічними рисами. На відміну від народництва, яке було витвором політично активної частини різночинців і розвивалося в загальноросійському контексті суспільного руху, народовство становило своєрідну нову форму сталої консервативної політичної традиції. Біля витоків нового етапу суспільного руху в Галичині, що розпочався з подій 1848 р., стояла все та ж політично активна частина греко-католицького духовенства.

Соціальна основа українського руху віддзеркалювала загальну соціальну структуру всього українського суспільства в Галичині, де не було місця ані національній буржуазії, ані політизованій інтелігенції, нішу якої і заповнювало духовенство.

Отже, рівень усвідомлення національних інтересів українства ще обмежувався корпоративними, становими інтересами духовенства.

Щоправда, окремі представники українського руху намагались сформулювати завдання українства. Так, ще 1846 р. з'явилася стаття одного з колишніх учасників «Руської трійці» Я. Головацького «Становище русинів у Галичині». Він звинуватив вище духовенство, українське панство у відірваності від свого народу, національному ренегатстві, порівнював їх із Геростратом, що «знищують в тиєячу раз дорожчу святиню — національність». Українська шляхта гнобить українських селян. Університетські професори «нічого не роблять для української справи». Вони вдоволені, що одержали хліб, і дрімають на своїх тяжко здобутих лаврах», — з гіркою іронією констатував Я. Головацький. Залишаючись вірним ідеї «Руської трійці»: «національне відродження — через відродження культурне», автор сформулював нагальні національні потреби: просвіта народу через українські школи, розвиток української літератури, поширення української мови. У статті містились думки і про необхідність реформування системи соціальних відносин, насамперед скасування панщини.

Розмірковуючи про долю галицьких українців, Головацький змушений визнати, що й за Збручем, у Росії українцям не краще.

Але ця стаття, яку згодом І. Франко назвав «найсмівливішим

політичним маніфестом», була лише поодиноким виступом. Українська еліта в Галичині тоді ще дивилася на національні перспективи крізь призму інтересів свого стану.

Очевидно, це не могло не позначитись на розвитку українського руху в період революції 1848 р. Об'єктивно український рух виявився неготовим до ситуації, що склалася в Австрійській імперії.

«Весна народів» пробудила більш політично зрілий польський рух. На зборах польської громади було сформульовано петицію до імператора, котра містила такі вимоги, як надання полякам національної автономії в межах Галичини, а згодом і відновлення польської держави в межах 1772 р. Якщо порівняти ці вимоги з головними пунктами програми першої політичної організації галицьких українців Головної Руської ради, що були викладені у відозві «До українського народу галицької землі» 2 травня 1848 р., то з погляду усвідомлення національних інтересів і національних вимог порівняння буде не на користь українства. На відміну від польської громади Головна Руська рада обмежилась такими вимогами, як «поставити права наших священників і церкви нарівні з правами інших обрядів», поширення української мови, зокрема в державних установах Галичини, впровадження української мови в систему освіти.

У відозві святоюрців (від назви собору св. Юра, де збиралася Головна Руська рада) зазначалось, що тільки «під охороною Австрії можуть скріпитися і розвинутися наші права й національність». Але, незважаючи на загальні вірнопідданські мотиви, певні національні вимоги містилися в програмі святоюрців: галицькі українці — частина великого українського народу, який колись був самостійним; національне відродження українців пов'язувалось із слов'янською єдністю⁷. Однак ідея слов'янської єдності для лідерів галицьких українців ще не набула чітких контурів і не оформилась у політичну програму, як, скажімо, у кирило-мефодіївців.

Саме під впливом ідеї слов'янської єдності, що в середині XIX ст. набула поширення і популярності в європейському революційному русі, наприкінці травня — на початку червня 1848 р. в Празі зібрався Перший слов'янський з'їзд. Уже на цьому з'їзді виявилось тертя між поляками і українцями. Думка про поділ Галичини, що її висловили представники українства на з'їзді, викликала негативну реакцію з боку польських делегатів. Компромісу дійшли лише при посередництві Бакуніна, погодившись на майбутню автономію всієї Галичини, урівнення мов, уведення окремих шкіл. Взагалі українсько-польське протистояння із середини XIX ст. стає чи не найголовнішим чинником еволюції українського руху в Галичині.

Із самого початку, поставивши за мету відновлення Польської держави в межах 1772 р., ігноруючи інтереси українства, польський

рух лише відштовхнув потенційних союзників, серед яких дедали міцніли австрофільські настрої.

Щоправда, підґрунтям українсько-польського протистояння були не лише польські вимоги відновлення кордонів Речі Посполитої, а й виступ Головної Руської ради за поділ Галичини. У петиції Головної Руської ради на ім'я міністра внутрішніх справ від 28 жовтня 1848 р. питання поділу Галичини на українську і польську прямо назване «питанням життя для українців». У меморандумі, що подала депутація Головної Руської ради в листопаді 1848 р. імператору Фердинанду, містились такі пункти: поділ Галичини на українську і польську; Східна Галичина з частиною Волині і Лемківщиною, українською частиною Буковини і Закарпаттям повинна була утворити окремий коронний край з власним сеймом та крайовим урядом. Отже, для українського руху завдання поділу Галичини між українцями і поляками стало, так би мовити, ідеологічним обґрунтуванням вимоги національної автономії в межах Австрійської імперії. Зіткнення національних інтересів двох народів позначилось на формуванні теоретичних засад українського руху, які 1848 р. виклав Василь Подолинський у статті «Слово перестороги». Тут зазначалось, що автохтонами в Галичині є лише українці, хоча й не заперечувалось право поляків на проживання в краї. Виступаючи проти спроб колонізації українців, В. Подолинський писав: «Стотисячне військо можна перемогти, але не можна спольщити одного українського села. А хто хоче поспувати польську національну справу, хай іде з її пропагандою на українські села. Хоч Росія висипала вже кілька бочок аргументів на те, що українці й москалі це «один народ», то даремні її зусилля так само, як і польські зусилля в тому напрямі засуджені на повний неуспіх»⁸.

Очевидно, В. Подолинський виражав думки не всіх святоюрців, а лише окремих представників української політичної верхівки. Про це свідчать і антиклерикальні заклики: «Українці знають гаразд, що ознака їх національності не криється в релігії», — і достатньо чітке уявлення про перспективи українського руху: «відродження вільної, незалежної України». Але політичний памфлет В. Подолинського все-таки не можна вважати формулюванням теоретичних засад українського руху. Так, автор не обтяжує себе пошуком історичних коренів українського народу або обґрунтуванням історичних прав, а лише підсумовує: «Припустим, що ми ще ніколи не були народом, тільки завсіди провінціалізмом, але це чийже не відбирає нам права бути народом від сьогодні... й нас зовсім не бентежить речинець, в якому нам та воля і незалежність судилася... Хочемо бути народом і будемо ним, бо голос народу — це голос Божий».

Однак передові думки окремих представників українства не по-

значились на загальному усвідомленні святоюрцями завдань національного руху.

Очолити і консолідувати українське суспільство Головна Руська рада не могла через свій консерватизм, а також обмежене бачення історичних перспектив. Святоюрці не тільки не сприймали ідей Кирило-Мефодіївського товариства, а й відмовлялись від реальної оцінки місця і ролі українського руху в суспільних процесах всієї Австрійської імперії.

Із самого початку своєї діяльності Головна Руська рада прикувала себе до політики віденського уряду і тому була не в змозі виконати навіть декларовані нею вимоги українства. Австрійська ж адміністрація продемонструвала своє відношення до українського руху як «кишенькового», який можна використати згідно з політичною кон'юнктурою.

Після розпуску парламенту в 1849 р. і скасування конституції для українського руху, який фактично втратив орієнтири, в 50-х — на початку 60-х років наступив період занепаду. Не маючи соціальної опори в Галичині, українська еліта, репрезентована все тим же духовенством, шукала зовнішні сили, на які могла спертися. Габсбурзька монархія, що зазнавала поразок у війнах з Італією і Пруссією і довела країну до межі економічної кризи, дедалі втрачала привабливі для української верхівки риси. Зовнішню силу, здатну здійснити сподівання українства, галицькі лідери знаходять в особі Росії.

Серед українства, розчарованого в австрійському уряді, поширюються москвофільські настрої. Осередком москвофільства в Галичині став гурток історика Д. Зубрицького, який про поборників української мови заявив: «Низкие невежды, пренебрегающие всякую науку собственного языка». Формується теорія національної і мовної єдності, згідно з якою є одна «руська мова», та в ній дві мови: малоруська і великоруська. Під знаком москвофільства відбувається все інтелектуальне життя Галичини 50-х років.

Значний вплив на москвофілів у Галичині справляв російський історик М. Погодін, один із засновників теорії панславізму, що ґрунтувалася на об'єднанні слов'ян навколо Росії.

Дивовижні для стороннього спостерігача зміни відбувалися в Галичині. У москвофільський табір переходили як окремі діячі українського національного відродження (скажімо, Я. Головацький), так і друковані органи, засновані ще Головною Руською радою (наприклад, «Зоря Галицька»). 1856 р. виникає керована Д. Зубрицьким «Галичско-русская погодинская колония». Оплотами москвофілів, або старорусинів, у Львові стали Народний дім, Ставропігійський інститут, Галицько-Руська матиця. У газеті «Слово», яку редагували спочатку Я. Головацький, а з 1865 р. Б. Дідицький, викладається «кредо» галицьких москвофілів: русини — «одно

плем'я з великоруським народом; українська мова — великоруський діалект; від Карпат до Камчатки — єдиний «руський» народ⁹.

Водночас початок 60-х років XIX ст. характеризувався посиленням польських впливів у політичному житті Галичини. Віденський уряд передає ключові посади в крайовій адміністрації до рук поляків. Посилення поляків і тиск на українство в Галичині відбувались при сприянні колишнього намісника Галичини, а з 1859 р. міністра внутрішніх справ поляка графа Голуховського. Саме він був одним з ініціаторів упровадження латиниці в українську мову. За словами І. Крип'якевича, це мав бути «останній цвях в домовину не тільки української преси і літератури, але й українського культурно-національного життя взагалі»¹⁰.

Австрійський уряд не випадково передав полякам монопольне право на владу в Галичині. Погіршення взаємин Австрійської і Російської імперій на зовнішньополітичній арені під час Кримської війни відбивається і на внутрішньому житті країни. Діяльність галицьких москвофілів Відень кваліфікує вже як зазіхання російської агентури на державну цілісність. Підставою для цього слугувало й фінансування москвофільського руху, друківаних видань з боку російського уряду.

Очевидно, що проросійська орієнтація вела до остаточного занепаду українського руху. Втім, у 60-х роках серед українства ще не було соціальних верств, здатних виробити ідеологічні засади національного руху. Реакція з боку молодшої генерації духовенства, урядовців, міщанства на москвофільство старорусинів висунула на сцену політичного життя народовців, які під впливом українського руху в Наддніпрянщині поставили за мету національне відродження на народній основі.

З того часу головні тенденції суспільного життя в Галичині визначались взаєминами принаймні трьох політичних таборів: старорусинів, народовців, поляків.

Народовство, що з'явилося на протигагу москвофільству, було здатне протистояти їм, але не могло виробити власної конструктивної політичної програми. На відміну від народництва в підросійській Україні, що виступало за соціальну перебудову суспільства, галицькі народовці, менш впливові у суспільно-політичній сфері, зосереджувались на культурній, літературній діяльності, відродженні мови на народній основі, впровадженні правопису, прийнятому в Наддніпрянщині. За ініціативою народовців у 1862 — 1863 рр. видаються часописи «Вечерниці», «Мета», «Нива», «Русалка», «Правда», починає діяти «Просвіта», яка поширила свою діяльність серед студентських громад і згодом відіграла значну роль у культурному, інтелектуальному житті Галичини.

Однак у політичному житті народовці мали значно менші здобутки. Наочно це підтвердили вибори в галицький сейм, що прово-

дилися за законом від 20 жовтня 1860 р., за яким Галичина отримала територіальну автономію. Українцям, на відміну від поляків, вдалося провести в крайовий сейм лише невелику кількість своїх послів, а на виборах 1879 р. — взагалі лише двох. Брак політичної організації, політичного досвіду і соціальної опори спричинив значні втрати народовецького руху. Так, поляки вважали, що на антиросійському ґрунті з народовцями можна знайти спільну мову. Народовці робили кроки назустріч, але це компрометувало їх в очах української громади і зміцнювало позиції москвофілів. Наприклад, 27 жовтня 1869 р. маршал (голова) галицького сейму народовець Ю. Лаврівський виступив на засіданні з пропозицією порозумітись з поляками. Його підтримали 30 українських послів. Головні аргументи прибічників угоди: автономії кожного народу, урівнення в правах, освіті можна добитись без поділу Галичини. Ю. Лаврівський, С. Качала і їхні однодумці посилалися на компроміс між українцями і поляками, досягнутий під час Першого слов'янського з'їзду 1848 р. Однак спроба угоди не вдалася, що значно посилило москвофілів.

У пошуках соціальної опори народовці спрямували свої погляди до селянства (як тут не провести аналогію з «ходінням у народ» народників у Росії). Але робили це звичними для себе і не зрозумілими для селян засобами — заходились до видання орієнтованого на селянство тижневика «Батьківщина». Редагував тижневик відомий український діяч, посол до Віденського парламенту, один із лідерів народовців Ю. Романчук.

Незважаючи на слабкість і організаційну аморфність українського руху в Галичині, він поступово розвивався, головним чином завдяки лібералізації політичного життя в Австрії взагалі. Водночас у Російській імперії посилювались репресії проти українського руху, що виявилось, зокрема, у появі сумнозвісних Валуєвського циркуляра (1863) і Емського (1876) акта.

Таким чином, з кінця 70-х років Галичина, за словами М. Грушевського, стала єдиним «вікном у свобідну далечінь українського розвою». Лідери українства з Наддніпрянщини — М. Драгоманов, В. Антонович, О. Кониський, П. Куліш — заходяться до розвитку видавничої справи в Галичині. Від цього часу еволюція українського руху в Галичині відбувається під сильним ідейним впливом наддніпрянців, насамперед М. Драгоманова.

Ще 1878 р., аналізуючи загальний стан українського руху, М. Драгоманов зауважив: «Ми, українці, на цей час мусимо признатись, що ми ще не покористувались і тими всіми невеликими вільностями, які дають австро-угорські порядки, й мусимо добиватись для себе й у Росії на перший раз хоч таких порядків...»¹¹ В еміграції М. Драгоманов та його однодумці М. Зібер, С. Подолинський сподівались шляхом видання революційної, соціалістичної літератури поширити передові ідеї на всю Україну. Але внаслідок

репресій український рух у підросійській Україні зосередився на культурницькій діяльності. Зрозуміло, що і в Галичині серед консервативного народовства і москвофілів соціалістичні ідеї не знаходили відгуку. М. Драгоманов писав: «Мені достається навіть від українофілів (особливо галицьких). Вони мене називали раніш «обрусителем», а потім навіть агентом руського уряду, якого послали за кордон, щоб скомпромітувати українську справу соціалізмом»¹².

Драгомановська система суспільного устрою (особа — громада — спілка громад — союз національних вільних спілок — людство) була не тільки занадто соціалістичною чи космополітичною для галицьких діячів, а й не відповідала рівню політичних завдань народовецького руху, який ще домінував у політичному житті.

Наприкінці 80-х років народовецький табір, щоб не втратити і так дуже хиткі позиції на політичній арені, робить останні спроби активізації.

Так, за ініціативою Ю. Романчука була заснована Народна рада, друга після Головної Руської ради політична організація українців у Галичині. Фактично програма Народної ради продовжувала стару «лінію Лаврівського», яка ґрунтувалась на відмові українців від поділу Галичини.

Продовжуючи курс на угоду з польськими політичними діячами, народовці вдаються до політичних дій, що увійшли в історію як «нова ера».

Ще на осінній 1890 р. сесії галицького сейму маршал Є. Сангушко заявив, що немає ніякої різниці між прагненнями українців і поляків у Галичині.

З польського боку угоду підтримав намісник Галичини граф К. Бадені, з українського — народовець О. Барвінський. 24 листопада 1890 р. відбулася спільна конференція, на якій були присутні представники Народної ради О. Барвінський, О. Огоновський, К. Левицький та поляки К. Бадені, К. Мандичевський, К. Телішевський. Учасники конференції домовились про взаємні кроки до порозуміння.

9 грудня 1890 р. єпископат, Народна рада та народовецькі послі прийняли спільну відозву «До русинів галицької землі», в якій говорилось про скликання з'їзду Народної ради. З'їзд, що зібрався 26 грудня того ж року, ухвалив політику «нової ери». Зокрема, народовці за поступки в шкільництві, вищій освіті та підтримку з боку поляків на виборах до австрійського парламенту зобов'язалися до «мирного і приязного сожиття всіх народів і кляс»¹³. Після народовецького з'їзду в Галичині відбулися народні віча, що здебільшого ухвалили угоду. Курс примирення з поляками дістав підтримку й деяких діячів з Наддніпрянської України, зокрема В. Антоновича, О. Кониського. Але на практиці основні положення угоди щодо виборів до сейму ігнорувались польською адміністрацією. Внаслідок цього на весняних 1891 р. виборах до

крайового сейму було обрано вдвічі менше українців, ніж 1873 р. Нарешті, 1894 р. граф Бадені офіційно заявив на засіданні сейму, що ніякої угоди не було і бути не може. Отже, політика «нової ери» зазнала краху, що остаточно послабило позиції консервативного народовства. Слід зазначити, що з кінця 80-х років XIX ст. еволюція суспільно-політичних рухів у Галичині відбувалась під впливом соціальних змін у галицькому суспільстві, які стосувалися насамперед провідних верств галицьких українців. На місце греко-католицького духовенства поступово приходять нова генерація українців. Розвиток української науки, літератури, освіти в умовах лібералізації політичного життя в Австро-Угорській імперії став поштовхом до творення прогресивної верстви інтелігенції, серед якої було багато вихідців з низів. Водночас розшарування відбувалось і серед духовенства, яке ділилось на «попівську аристократію» і молоде покоління греко-католицьких священників.

Усе це, безумовно, сприяло зміцненню позицій демократичного, радикального напрямку на протипагу консервативному народовству. Визначальними для радикального напрямку, який представляли, зокрема, І. Франко, М. Павлик, В. Навроцький, О. Терлецький, стали ідеї М. Драгоманова, що в справі визволення України треба спиратись лише на власні сили (проти зовнішньої орієнтації москвофілів та прибічників «нової ери») і, головне, що Галичина може дати поштовх національному визволенню всієї України, стати, так би мовити, «українським П'ємонтom».

Водночас М. Драгоманов дуже критично оцінював стан українського руху в Галичині, що зосередився на вузьконаціональних потребах і не здатний був сприйняти загальноєвропейські демократичні ідеї. М. Драгоманов піддавав нищівній критиці «галичанський сепаратизм», зазначав, що «практична мудрість людська може бути в тому, щоб убачити напрямок руху світового, його міру, закон і послужитись тим рухом. Інакше рух той піде проти нас, роздавить нас». Головне, за Драгомановим, «поступ людини й громади, поступ політичний, соціальний і культурний, а національність є тільки ґрунт, форма та спосіб...»¹⁴

Наскільки ці думки викликали негативну реакцію представників сталої, консервативної політичної традиції, настільки вони відповідали прагненням представників молодшого покоління галицьких діячів. Так, під впливом ідей федералізму, громадівського соціалізму, що їх висунув М. Драгоманов, І. Франко формулює уявлення про майбутній суспільний устрій: «Громади стоять до себе в стислім, дружнім (федеративнім) стосунку, кожна вибирає собі заряд, котрий порядкує її господарські діла... Народи культурні вступають з собою в вічну Федерацію... Я переконаний, що при таких ладі зможуть далеко скорше і свобідніше розвиватися поєдинчі народності і що, значить, соціалістичний лад зовсім не противний національному розвиткові»¹⁵.

Отже, первинність соціальної перебудови суспільства, що мало розв'язати вузол національних проблем, послідовний федералізм визначали ідеологічні засади нового напрямку українського руху в Галичині.

Пов'язуючи український рух в Галичині із загальносвітовими прогресивними тенденціями, Драгоманов зробив визначальний для галичан висновок: національний рух не може бути неполітичним, не може розвинути, не маючи соціальної основи. На думку Драгоманова, система громадівського соціалізму чи не найкраще пристосовувалась до соціальної структури українського суспільства в Галичині. Радикали мають «покласти надію на самі мужицькі громади». Вже 1894 р., аналізуючи перспективи українського руху, Драгоманов зазначав: «Я не обманю себе вірою в дуже велику силу радикального руху в Галичині. Але тепер уже сміливо можу сказати, що рух той знайшов собі міцний ґрунт і вже не засне, а ростиме, — бо вже певна частина галицьких селян прилучилася до всесвітнього поступового руху...»¹⁶

Це був період, коли драгомановські ідеї в Галичині дали свої сходи: український рух набував виразних політичних форм, з'являлись перші політичні партії. Від цього часу еволюцію українського руху в Галичині визначають впливи європейської політичної культури, ідеї соціальної перебудови суспільства. Поєднання європейської політичної традиції з ідеями національного відродження наприкінці XIX ст. і створило в Галичині вузол соціально-економічних і політичних чинників, що в майбутньому ще не раз впливали на українську історію.

Аналіз історичних процесів у Галичині XIX ст. дає змогу твердити, що побудувати однозначну і загальноприйнятну схему розвитку тут української ідеї майже неможливо. На відміну від Наддніпрянщини, де в несприятливих політичних умовах національна ідея визрівала на духовному, інтелектуальному ґрунті, створеному лідерами українства, Галичина перебувала під впливом більш складних історичних чинників, переважно зовнішніх. Процес національної самоідентифікації галицьких українців уповільнювався під тиском об'єктивних і суб'єктивних обставин. Дуже часто в системі суспільних, міжетнічних взаємин Австрійської імперії національним інтересам українців просто не знаходилося місця. Внаслідок цього духовне відродження, що започаткувала «Руська трійця», не розвинулось до належного рівня усвідомлення національних завдань у період «Весни народів»; суспільні рухи в 50 — 70-х роках XIX ст. набирали суто культурницьких форм; українська еліта не шукала опори серед власного народу, а орієнтувалася на зовнішні сили.

Однак поступово все ті ж зовнішні чинники, насамперед європейські впливи і теоретичне обґрунтування національної ідеї українцями з Наддніпрянщини, спричинилися до історичних зрушень, що наприкінці XIX — на початку XX ст. докорінно змінили

політичне життя в Галичині, якій в цей період судилося стати центром українського національного відродження.

Напевно, не випадково в класичних дослідженнях української історії суспільні процеси в західноукраїнських землях розглядаються в порівнянні із суспільними процесами у Великій Україні. Адже тоді загальноукраїнська історія постає більш рельєфною і багатоплановою, простежуються особливе і універсальне, наочно підтверджуються висновки про взаємовпливи Сходу і Заходу.

Протягом тривалого часу маятник оцінок ролі Галичини в політичній історії України хитався від однієї крайності до іншої: від месіанської ролі «українського П'ємонту» до «випадкового збігу обставин в одній із провінцій Австрійської імперії», де український рух живився лише завдяки діяльності наддніпрянців. Неупереджений погляд на політичну історію Галичини змушує відкинути крайні позиції, визнати, що через складність суспільно-політичних процесів у ХІХ — на початку ХХ ст. неможна зводити їх до однієї універсальної схеми. Розвиток українського руху, еволюцію національної ідеї в Галичині слід аналізувати не лише в загальноукраїнському контексті, а й враховуючи загальноєвропейські історичні процеси. Очевидно, дослідження історії розвитку української ідеї в Галичині, як її уявляли собі лідери українства в ХІХ ст., є поглядом лише з одного боку, дає відповіді лише на частину питань. Однак без цього неможливий як аналіз явищ політичної історії Галичини, так і об'єктивне висвітлення історії України в ХІХ ст.

ЗАМІСТЬ ВИСНОВКІВ

Процес зародження і розвитку української ідеї в доновітню добу, тобто до рубежа XIX — XX ст., виявився довготривалим, складним, на деяких етапах суперечливим. Це було зумовлено передусім надзвичайно непростю історичною долею українського народу, численними перешкодами на шляху становлення етнічної самосвідомості, жорстокими переслідуваннями тих, хто намагався підняти національне питання в умовах чужоземного поневолення.

Однак народ, що з давніх-давен проживав на території сучасної України, долаючи труднощі, дедалі більше усвідомлював себе як окрему спільноту серед інших етносів, формував світогляд, в якому одне з чільних місць посідали ідеї про власне коріння, власну історію і долю, власне бачення свого призначення, свого майбутнього, власне розуміння шляхів досягнення мети, вартої одного з найбільших європейських народів.

У сутності української ідеї втілились такі чинники, як місцезнаходження території, на якій зародився український етнос, творче засвоєння культурних надбань сусідів, віковична боротьба проти тих сил, які впродовж тисячоліть не полишали спроб завоювати споконвічні українські землі, підкорити, асимілювати їхніх автотонних жителів.

Найвищі досягнення у розробці національної ідеї кристалізувались у творчості і діяльності кращих представників українського народу. Генеалогію її поступу в найзагальніших рисах можна прослідкувати через суспільно-політичні погляди князів, що очолювали Давньоруську державу, українських гетьманів, передових мислителів, учених, діячів національно-визвольного руху. Залежно від конкретно-історичних обставин українська ідея набувала відповідного спрямування, забарвлення, засвічувалась дедалі новими гранями, змінювала пріоритети. Але незмінним за будь-яких обставин залишалось прагнення українського народу самому розпоряджатись своїм життям, власною долею, бути вільною, неза-

лежною, суверенною національною спільнотою, що з повагою і доброзичливістю ставиться до народів сусідніх країн, готова забезпечувати умови для всебічного розвитку інших націй, що проживають в Україні.

Звичайно, в нашому дослідженні зроблено спробу здебільшого окреслити найсуттєвіші моменти проблеми, поставити питання, які потребують ґрунтового вивчення із залученням представників різних галузей науки. Йдеться насамперед про ідейно-політичні засади суспільного руху українства в ХХ ст., коли виникли умови для впровадження напрацьованої багатьма поколіннями національної ідеї в життя. Знання того багажу, того теоретичного підґрунтя, на якому розвивався національно-визвольний рух у «модерну добу», базувалась боротьба за самовизначення, самостійність, суверенність, сприятиме кращому засвоєнню уроків історії, віднайденню додаткових можливостей у теоретичному з'ясуванні актуальних проблем сучасності, визначенню орієнтирів щодо майбутнього Української держави.

ПРИМІТКИ

ВСТУП. ІСТОРИОГРАФІЧНІ НОТАТКИ

¹ *Соловьев Вл. С.* Русская идея // Русская идея. — М., 1992. — С. 186 — 204; *Бердяев Н. А.* Душа России // Там же. — С. 296 — 312 та ін.

² *Иосифова И., Цимбаев И.* Русская идея как элемент национального сознания // Вестник Московского университета. Сер. 8. История. — 1993. — № 2. — С. 3 — 15; *Тышков В.* Дилемма развития России // Этнополитический вестник России. — 1992. — № 1. — С. 73 — 85; *Маслин М.* «Русская идея» и проблема возрождения российской государственности // Вестник Московского университета. Сер. 12. Социально-политические исследования. — 1993. — № 5. — С. 25 — 29; *Цыганков П. А.* Слагаемые российской безопасности // Социально-политические науки. — 1992. — № 8. — С. 21 — 34 та ін.

³ Українська народність: Нариси соціально-економічної і політичної історії. — К., 1990; *Смолій В., Гуржій О.* Як і коли почала формуватися українська нація. — К., 1991; *Потульницький В.* Історія української політології. — К., 1992; *Копиленко О.* «Українська ідея» М. Грушевського: історія і сучасність. — К., 1991; *Забужко О.* Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період. — К., 1992; *Макарчук С.* Український етнос: (виникнення та історичний розвиток). — К., 1992; *Мельник Л.* Утвердження ідеї українського національного самовизначення: (кінець XVIII — початок XX ст.). — К., 1992; *Симоненко Р.* До концепції багатотомної «Історії українського народу»: (міжнародний та міжнародний аспекти). — К., 1993; *Сарбей В.* Етапи формування української національної самосвідомості: (кінець XVII — початок XX ст.) // Український історичний журнал. — 1993. — № 7/8; *Солдатенко В., Сиволоб Ю.* Витоки і передвісники української ідеї // Віче. — 1993. — № 11; Українська ідея: Перші речники. — К., 1994; *Ткаченко В.* Україна і Росія: проблеми національного самовизначення: (історіософський аналіз поточного моменту). — К., 1992.

⁴ *Дорошенко Д.* Нарис історії України. — К., 1992. — Т. 1. — С. 7 — 8.

⁵ *Покас Г.* Описание о Малой России. — Спб., 1751; *Симоновский П.* Краткое описание о козацком малороссийском народе. — Спб., 1765; *Рубан В.* Краткая летопись Малой России. — Спб., 1777; *Ригельман А.* Летописное повествование о

Малой России и ее народе и козаках вообще. — Спб., 1785 — 1786; Антоновский М. История о Малой России. — Спб., 1799; Маркович Я. Записки о Малороссии. — Спб., 1821.

⁶ Бантыш-Каменский Д. История Малой России: В 4 т. — К., 1822; Маркевич М. История Малороссии: В 5 т. — М., 1842 — 1843.

⁷ Блок М. Апология истории. — М., 1973. — С. 12.

⁸ Драгоманов М. Вибране. — К., 1991. — С. 480.

⁹ Цит. за: Полонська-Василенко Н. Історія України. — К., 1992. — Т. 1. — С. 23.

¹⁰ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. — Прага, 1923. — С. 104.

¹¹ Там же. — С. 109.

¹² Полонська-Василенко Н. Історія України. — Т. 2. — С. 246.

¹³ Матеріали до історії розвитку суспільно-політичної думки в Україні XIX — XX ст. — Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1975. — Ч. 1. — С. 179.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Липинський В. Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму. — Відень, 1926. — С. 27.

¹⁶ Український історик. — 1971. — № 3. — С. 52.

¹⁷ Липа Ю. Призначення України. — Львів, 1992. — С. 4.

¹⁸ Там же. — С. 174.

¹⁹ Матеріали до історії розвитку суспільно-політичної думки в Україні XIX — XX ст. — Ч. 1. — С. 89.

²⁰ Історія Української РСР. — К., 1977. — Т. 1, кн. 1. — С. 333.

²¹ Там же. — С. 334.

²² Там же. — Т. 4. — С. 126.

ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕЇ

¹ Шовкопляс І. С. Стародавній кам'яний вік на Україні. — К., 1955; Його ж. Стародавній кам'яний вік: Нариси історії Української РСР. — К., 1957; Монгайт А. Л. Археологія в СРСР. — М., 1955; Ефименко Н. П. Первобитне общество. — К., 1953; Хвойка В. Древнейшие обитатели Среднего Поднепровья. — К., 1913; Трипільська культура. — К., 1940; Трипільська культура на Україні. — К., 1926. — Т. 1 та ін.

² Штерн Р. Доисторическая культура на юге России // Труды XIII Археологического съезда. — М., 1907. — Т. 1. — С. 163.

³ Щербаківський В. Концепція М. С. Грушевського про походження українського народу в світлі палеонтології. — Прага, 1940. — Т. 3.

⁴ Міллер М. О. Студії з ранньої історії Приазов'я. — Женева, 1946. — С. 15.

⁵ Попова Т. Б. Племена катакомбної культури // Северное Причерноморье во втором тысячелетии до нашей эры. — М., 1955.

⁶ Тереножкин А. И. Киммерийцы. — К., 1976.

⁷ Греков Б. Н. Скифы. — М., 1971; Ильиненя В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. — К., 1968; Смирнов Е. Ф. Савроматы. — М., 1964; Казанов А. М. Очерки военного дела сарматов. — М., 1971.

⁸ Полонська-Василенко Н. Історія України. — Т. 1. — С. 41.

⁹ Греков Б. Д. Киевская Русь. — М., 1953; Картер М. К. Древний Киев. — М.; Л., 1958 — 1961. — Т. 1 — 2; Толочко П. П. Древний Киев. — К., 1976; Древнерусское государство и его международное значение. — М., 1965 та ін.

¹⁰ Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Статті по славянознавченню. — Спб., 1904. — С. 299 — 304.

¹¹ Грушевський М. Очерки истории украинского народа. — К., 1991. — С. 77.

¹² Там же. — С. 64 — 65.

¹³ Субтельний О. Україна: історія. — К., 1992. — С. 60.

¹⁴ Полонська-Василенко Н. Історія України. — Т. 1. — С. 70.

¹⁵ Грушевський М. На порозі нової України. — К., 1918. — С. 13.

¹⁶ Жмир В. Ф. На шляху до себе // Філософська і соціологічна думка. — 1991. — № 1. — С. 150.

¹⁷ Соловьев С. М. История России с древнейших времен: В 15 кн. — М., 1961. — Кн. 5. — С. 378.

¹⁸ Субтельний О. Україна: історія. — С. 91.

¹⁹ Вишенський І. Твори. — К., 1959. — С. 57.

²⁰ Там же. — С. 219.

²¹ Полонська-Василенко Н. Історія України. — Т. 1. — С. 490.

²² Костомаров Н. И. Киевский митрополит Петр Могила // Костомаров Н. И. Исторические произведения. — К., 1989. — С. 305 — 309.

²³ Там же. — С. 310.

²⁴ Жмир В. Ф. На шляху до себе. — С. 160 — 161.

²⁵ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. — К., 1992. — С. 64.

САМОУТВЕРДЖЕННЯ УКРАЇНИ:

ПОЛІТИЧНІ ІДЕАЛИ, ВТРАЧЕНІ ЛЛЮЗІЇ

¹ Цит. за: Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. — К., 1990. — Т. 1. — С. 375.

² Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. — М., 1953. — Т. 3. — С. 549.

³ Там же. — С. 465.

⁴ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 58, 59.

⁵ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 3. — С. 568.

⁶ Ключевский В. О. Сочинения. — М., 1957. — Т. 3. — С. 119.

⁷ Цит. за: Лила Ю. Призначення України. — С. 186.

⁸ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — С. 63.

⁹ Брик М. Юрій Немирич на тлі історії України. — Нідерланди, 1974. — С. 66.

¹⁰ Грушевський М. С. Очерки истории украинского народа. — К., 1990. — С. 234.

¹¹ Акты, относящиеся к истории южной и западной России, собранные и изданные археографической комиссией. — Спб., 1863. — Т. 4. — С. 256.

¹² Докладніше див.: Смолій В. А., Степанков В. С. Гетьман Петро Дорошенко // Український історичний журнал. — 1992. — № 7/8. — С. 95 — 96.

- ¹³ *Оглоблин О.* Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 р. // Ювілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. — К., 1927. — С. 722 — 723.
- ¹⁴ Цит. за: *Дорошенко Д. І.* Нарис історії України. — Львів, 1991. — С. 376.
- ¹⁵ *Субтельний О.* Порівняльний підхід у дослідженні постаті Мазепи // Український історичний журнал. — 1991. — № 2. — С. 125 — 129.
- ¹⁶ *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик: Його життя і доля. — Мюнхен, 1956. — С. 9 — 14.
- ¹⁷ Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького // *Слюсаренко А. Г., Томенко М. В.* Історія Української Конституції. — К., 1993. — С. 25 — 30.
- ¹⁸ Див.: *Сисин Ф.* Поняття нації в українській історіографії 1620 — 1690 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — К., 1992. — С. 58.
- ¹⁹ Див.: *Полонська-Василенко Н.* Історія України. — Т. 1. — С. 16.
- ²⁰ *Лазаревський А.* Догадка об авторе «Історії Русов» // Киевская старина. — 1891. — № 4. — С. 113; *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. — С. 47.
- ²¹ *Белей І.* Причинок до питання про час появи «Історії Русов» // ЗНТШ. — Львів, 1900. — Т. 7. — С. 12; *Возняк М.* Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика. — Львів; Київ, 1939. — С. 6; *Шевчук В.* Нерозгадані таємниці «Історії Русів» // Історія Русів/ Укр. пер. І. Драча; Передмова В. Шевчука. — К., 1991. — С. 6 — 7.
- ²² Історія Русів. — С. 33 — 81.
- ²³ Там же. — С. 269 — 287.
- ²⁴ *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. — С. 48 — 49.
- ²⁵ Історія Русів. — С. 34.
- ²⁶ *Яковлів А.* До питання про автора «Історії Русів» // ЗНТШ. — Львів, 1939. — Т. 154; *Возняк М.* Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика.
- ²⁷ *Слабченко М.* Матеріали до економічно-соціальної історії України 19 століття: У 2 т. — Х., 1925. — Т. 1. — С. 104.
- ²⁸ *Оглоблин О.* Люди старої України. — Мюнхен, 1959. — С. 288 — 299; *Шевчук В.* Нерозгадані таємниці «Історії Русів». — С. 13 — 15.

НАУКОВІ ПОШУКИ

ШЛЯХІВ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

- ¹ Сборник Российского исторического общества. — Спб., 1871. — Т. 8. — С. 348.
- ² *Saunders O.* The Ukrainian Impact on Russian Culture. 1750 — 1850. — Edmonton, 1985. — P. 56.
- ³ *Дорошенко Д.* Нарис історії України. — Т. 2. — С. 272.
- ⁴ *Охримович Ю.* Розвиток української національно-політичної думки. — Нью-Йорк, 1955. — С. 9.
- ⁵ Цит. за: *Чижевський Д.* Нариси з історії філософії на Україні. — К., 1992. — С. 98.
- ⁶ *Максимович М.* Новые письма к М. Погодину: О старобытности малороссийского наречия. — М., 1863. — С. 9 — 10.
- ⁷ *Максимович М.* История древней русской словесности // Максимович М. Собрание сочинений. — К., 1880. — Т. 3. — С. 409.

- ⁸ Письмо М. П. Погодина к М. А. Максимовичу 28 августа 1871 года // Киевская старина. — 1904. — Т. 86. — С. 76.
- ⁹ Скорбная страничка из жизни М. А. Максимовича // Там же. — 1898. — Т. 63.
- ¹⁰ Автобиография М. А. Максимовича // Там же. — 1904. — Т. 86. — С. 342.
- ¹¹ Переписка М. А. Максимовича и П. Г. Лебединцева // Там же. — С. 394.
- ¹² Неизданные малорусские стихотворения М. А. Максимовича // Там же. — 1898. — Т. 63. — С. 42.
- ¹³ Московский телеграф. — 1834. — № 3; Северная пчела. — 1834. — № 34.
- ¹⁴ Цит. за: *Кулиш П.* Опыт биографии Н. В. Гоголя с включением до сорока писем. — Спб., 1854. — С. 62.
- ¹⁵ Там же. — С. 59.
- ¹⁶ *Максимович М.* Нечто о земле Киевской // *Украинец*. — 1864. — С. 5.
- ¹⁷ Цит. за: *Кулиш П.* Опыт биографии Н. В. Гоголя с включением до сорока писем. — С. 63.
- ¹⁸ Цит. за: *Павловский И.* Массонская ложа в Полтаве // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. — 1909. — Ч. 1. — С. 11.
- ¹⁹ *Семевский В. И.* Политические и общественные идеи декабристов. — Спб., 1909. — С. 299.
- ²⁰ *Пестель П.* Русская правда: Наказ Временному верховному правлению. — Спб., 1906. — С. 52.
- ²¹ Автобиография Бородкова // Киевская старина. — 1898. — Т. 11. — С. 395.
- ²² *Дорошенко Д.* Из споминів К. Михальчука // Літературно-науковий вісник. — 1914. — Т. 65, кн. 5. — С. 238.
- ²³ Кирило-Мефодіївське товариство. — К., 1990. — Т. 1. — С. 265.
- ²⁴ Там же. — С. 267.
- ²⁵ Там же. — С. 161.
- ²⁶ Там же. — С. 264.
- ²⁷ Матеріали до історії розвитку суспільно-політичної думки в Україні XIX — XX ст. — Ч. 3. — С. 112.
- ²⁸ Кирило-Мефодіївське товариство. — Т. 2. — С. 172.
- ²⁹ *Грабович Г.* Шевченко як міфотворець. — К., 1991. — С. 4.
- ³⁰ Там же. — С. 79.

ВІД КИРИЛО-МЕФОДІЙЦІВ ДО ДРАГОМАНОВА

- ¹ *Дорошенко Д.* Історія України. — К., 1991. — С. 174.
- ² *Драгоманов М.* Вибране. — С. 206.
- ³ Русское слово. — 1859. — № 12.
- ⁴ Матеріали до історії розвитку суспільно-політичної думки в Україні XIX — XX ст. — Ч. 3. — С. 134.
- ⁵ Там же.
- ⁶ Українська культура. — К., 1993. — С. 181.
- ⁷ Український історичний журнал. — 1990. — № 7. — С. 145.
- ⁸ Українська культура. — С. 183.

- ⁹ *Петров В. П.* П. Куліш у 50-ті роки. — К., 1929. — С. 37.
- ¹⁰ *Липа Ю.* Призначення України. — С. 200.
- ¹¹ Матеріали до історії розвитку суспільно-політичної думки в Україні XIX — XX ст. — Ч. 3. — С. 135.
- ¹² *Липа Ю.* Призначення України. — С. 202.
- ¹³ *Драгоманов М.* Вибране. — С. 348.
- ¹⁴ Матеріали до історії розвитку суспільно-політичної думки в Україні XIX — XX ст. — Ч. 3. — С. 146.
- ¹⁵ *Драгоманов М.* Вибране. — С. 77.
- ¹⁶ Там же. — С. 487.
- ¹⁷ Там же. — С. 274.
- ¹⁸ Там же. — С. 277.
- ¹⁹ Там же. — С. 281.
- ²⁰ Там же. — С. 293.
- ²¹ Там же. — С. 301.
- ²² Там же. — С. 540.
- ²³ Там же. — С. 511.
- ²⁴ Там же. — С. 417.
- ²⁵ Там же.
- ²⁶ Там же. — С. 423.
- ²⁷ Матеріали до історії розвитку суспільно-політичної думки в Україні XIX — XX ст. — Ч. 1. — С. 124.
- ²⁸ *Ленін В. І.* Повне збір. творів. — Т. 24. — С. 144.
- ²⁹ *Полонська-Василенко Н.* Історія України. — Т. 2. — С. 319.

АВСТРІЙСЬКА ПРОВІНЦІЯ ЧИ «УКРАЇНСЬКИЙ П'ЄМОНТ»?

¹ *Лисяк-Рудницький І.* Роль України в новітній історії // Між історією і політикою. — Мюнхен, 1973. — С. 40 — 53; *Його ж.* Структура української історії в XIX столітті // Там же. — С. 68 — 75; *Його ж.* Інтелектуальні початки нової України // Там же. — С. 76 — 99.

² *Максимович М.* О стихотворениях червоно-русских // Києвлянин. — 1841. — Кн. 2. — С. 119.

³ *Головацький Я.* Пам'яті Маркіяну Руслану Шашкевичу // Вінок русинам на обжинки. — 1846. — Ч. 1. — С. 53.

⁴ Русалка Дністровая. — Б. м., 1837. — С. 1 — 3.

⁵ *Петраш О.* «Руська трійця». — К., 1972. — С. 98.

⁶ *Марунчак М.* Азбука і абетка наших днів. — Вінніпег, 1969. — С. XII.

⁷ Велика історія України. — Львів; Вінніпег, 1948. — С. 679.

⁸ Там же. — С. 684.

⁹ *Ульянов Н. И.* Происхождение украинского сепаратизма. — Нью-Йорк, 1966. — С. 211.

¹⁰ Велика історія України. — Львів; Вінніпег, 1948. — С. 692.

¹¹ *Драгоманов М.* Переднє слово до «Громади» 1878 р. // Драгоманов М. Вибране. — С. 305.

¹² Автобіографія М. П. Драгоманова // Драгоманов М. П. Вибрані твори. — Прага, 1937. — Т. 1.

¹³ Феденко П. Український громадський рух у ХХ ст. — Подєбради, 1934. — С. 43.

¹⁴ Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Вибране. — С. 322.

¹⁵ Франко І. Лист до О. Рошкевич. 26 вересня 1878 // Твори. — К., 1956. — Т. 20. — С. 42 — 43.

¹⁶ Відповідь М. Драгоманова на ювілейні привітання 16.XII.1894 // Вибрані твори. — Т. 1. — С. 90.

ЗМІСТ

ВСТУП. ІСТОРИОГРАФІЧНІ НОТАТКИ. <i>В. Ф. Солдатенко, Ю. А. Левенець</i>	3
ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕЇ. <i>В. Ф. Солдатенко, Ю. В. Сиволоб</i>	17
САМОУТВЕРДЖЕННЯ УКРАЇНИ: ПОЛІТИЧНІ ІДЕАЛИ, ВТРАЧЕНІ ІЛЮЗІЇ. <i>В. П. Крижанівський, Л. П. Назорна</i>	33
НАУКОВІ ПОШУКИ ШЛЯХІВ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ. <i>Ю. А. Левенець, М. В. Томенко</i>	63
ВІД КИРИЛО-МЕФОДІЙЦІВ ДО ДРАГОМАНОВА. <i>Ю. А. Левенець</i>	80
АВСТРІЙСЬКА ПРОВІНЦІЯ ЧИ «УКРАЇНСЬКИЙ ПЄМОНТ»? <i>І. Г. Самарцев</i>	106
ЗАМІСТЬ ВИСНОВКІВ. <i>В. Ф. Солдатенко</i>	122
ПРИМІТКИ	124

Наукове видання

Валерій Федорович СОЛДАТЕНКО
Володимир Прокопович КРИЖАНІВСЬКИЙ
Юрій Анатолійович ЛЕВЕНЕЦЬ та ін.

УКРАЇНСЬКА ІДЕЯ

Історичний нарис

Художній редактор *Р. І. Калиш*
Обкладинка художника *Р. К. Пахолюка*
Технічний редактор *Т. С. Березяк*
Оператор *М. А. Кравченко*
Комп'ютерна верстка *А. О. Нагорної*
Коректор *Т. В. Пантелеймонова*

Подано до складання 11.01.95. Підп. до друку 14.04.95.
Формат 60×84 1/16. Папір офсет. №2. Гарн. Тип. Таймс.
Друк. офсет. Ум. друк. арк. 7,67. Ум. фарбо-відб. 7,9.
Обл.-вид. арк. 8,99. Зам.

Видавництво «Наукова думка»
252601 Київ 4, вул. Терещенківська, 3.

Віддруковано на виробничо-видавничому комбінаті⁴ «Патент».
м. Ужгород, вул. Гагаріна, 101.

